Иван Вазов

Видено и чуто

Иван Вазов

ВИДЕНО И ЧУТО

Дядо Йоцо гледа

Когато си спомняме за нашите бащи, деди, роднини, преселили се на оня свят преди освобождението на отечеството, преди да лъснат пред очите им сладките лъчи на свободата, често ни минува през ума какво би било учудването им, радостта им, ако по едно чудо се събудеха от вечния си сън в гробовете, излезеха на бял свят и погледнеха около себе си: как щяха да бъдат поразени от всичко онова непознато, невероятно в живота, което ще ги обикаля и в което те ще се чувстват чужденци…

Нещастните родни души няма обаче да възкръснат и да се порадват на чудесиите на свободата, на които ние, обрългнали вече, гледаме равнодушно сега и за които те не са сънували даже в най-дивните си блянове!…

Не, те няма да възкръснат, никой не е възкръснал…

* * *

Имаше обаче един човек, който бе умрял в навечерието на Освободителната война и който възкръснал при вида на освободена България без да изпита разочарованията на нас, живите, които гледаме.

Той беше осемдесет и четири годишният старец дядо Йоцо.

Той живееше в едно затънтено планинско, от няколко кошари селце, загнездено в един висок усоен валог на Стара планина, над Искърската клисура.

Тоя дядо Йоцо, прост, но събуден старец, прекарал тежкия живот на роба във всичките му тегла, грозотии и безнадеждност, беше имал злочестината внезапно да ослепее в родното си гнездо на шейсет и четвъртата си година, тъкмо при отварянето Руско-турската война.

Той остана жив, но умря за живота, за светлината, с неугасен таен копнеж в сърцето да види "българското" — така той наричаше свободна България!

В душата му живееха само образи от черното минало; в неговата старешка бодра памет върлуваха се тъмен рой спомени от робския живот, спомени грозни и лоши. Той виждаше в мисилите си ясно, което е виждал с очите си някога: ясно му се мяркаха в мрака червени фесове, гъжви, камшици, свирепи турци със свирепи лица, една дълга

робска нощ без проблясък от радост и надежда, роден в нея и умрял в нея.

* * *

В тия непристъпни тогава балкански пустини екът на войната слабо стигна. Войната се почна и свърши без да се отрази почти гърмежът й в канарите на неприближимата Искърска клисура.

Настана свободна България.

И дядо Йоцо стана свободен — казаха му това.

Но той беше сляп, свободата не видеше, нито я чувстваше осезателно по нещо.

Свободата се изразяваше за него в думите: "Няма турци вече!".

И той усещаше, че ги няма вече.

Но той жадуваше да види "българското", да му се порадва.

В своите прости едноселци, в разговорите им, в мислите им, в грижите на всекидневния живот той не усещаше нищо особено ново. Все същите хора, със същите страсти, неволи и сиромашия, както и преди. Той слушаше същата глъчка и шум в кръчмата; същите селски крамоли, същите борби с нуждите и с природата в тая изгубена безплодна покрайнина, отдалечена от света.

"Де е българското?" — питаше се той учуден, седнал на сянка под клоните на кривите церове пред държавата му, с поглед безжизнен, мечтателно впит в пространството.

Да бе имал зрение, той би хвръкнал като орел, да погледа какво има по новия свят.

"Анджак сега ми трябваха очите!" — мислеше си той горчиво.

Да види свободна България — това беше неотстъпната му мисъл. Тая мисъл засланяше всичко друго, шумът на околния живот го оставяше равнодушен, безучастен — всичко беше тъй малко, незначително, нищожно и обикновено. Той се боеше, че ще умре, преди да разбере какво е нещо "българското"; или че може да изгуби от старост ума си, без да познае това чудно нещо…

* * *

Един път — на петата година след Освобождението — разнесе се слух из селото, че иде кой знае по какви неизповедими божии съдбини околийският началник.

Развълнува се селото от тая вест.

Разигра се и бедното дядово Йоцово сърце; разбуни се душата му от сладки парливи вълнения, неизпитвани още. Сега чак щеше да

види той "българското"! Именно да види...

Разпита, да разбере тоя големец като какъв е, като какъв маймурин. Казаха му по-вещи селяни, че началникът е нещо като каймакамин, като паша.

— Ама български паша? — пита той, запъхтян от вълнение.

— Български, ами какъв! — отговарят му.

— Наш си? Българин?... — пита пак учуден.

— Турчин ли искаш да бъде, Йоцо? — отговарят му съжалително селяните, които отдавна са видели и началници, и по-големи хора във Враца — защото никой от тях не е бил в София.

Но дядо Йоцо не се задоволяваше с тоя отговор. Той пита началникът как е пременен, как ходи, носи ли сабя. Разправят му.

— Та и сабя ли носи?...

И той въздиша от радост.

"Ще го видим, като дойде" — мисли старата му глава и се тресе.

* * *

Пристигна началникът и спря у Денкови.

Денковата къща — едничката в селцето по-прилична, на две ниски катчета, измазана с кал, с прозорчета, от които едното даже със стъкло, с тесни стълбици отвън — беше отредена от селото да приеме високия гост.

Затече се и дядо Йоцо към Денкови, тупа с тояжката си по плетената вратня и вика:

— Денко, тука ли е гостът?

Денко го вижда и се понамусва:

— Тука е, дядо Йоцо. За каква работа идеш? Началнико е уморен, остави го сега!

— Абе кажи му да излезе за един час! — дума старецът и тупа с тояжката си по двора, отивайки към стълбиците, що водят на одърчето.

— Що си тъй припрян? За кого, за какво дириш началнико? — пита домакинът.

— За никого, за мене си, тъй... кажи му: "Дядо Йоцо слепият иска да те види!"

— Да го видиш? — усмихва се горчиво Денко и си дума: — Ще го видиш ти, когато си видиш муцуната в кладенеца.

Но старецът настоява. Той тупа вече с тояжката си по първото стъпало на стълбите. Старата му глава се тресе.

Домакинът влиза при началника и му обажда, че един вдетинен старец, слепец, го търси.

— За каква работа? — пита началникът.

— Иде да те види.

— Да ме види?… И сляп, казваш?…

— Сляп от пет-шест години. — И той му разправи как дядо Йоцо ненадейно изгубил зрението си, когато братушките да дойдат.

— Беше заможничък и разбран челяк — допълни Денко, — но нали даде господ, ослепя, кой знае от какво… Сега гледа, ама не види… Вика се, умрял човек… Защо си го не прибере господ! Добре, че остави имотец — държава, стокица, — та го гледат син му и снаха му. И добре го гледат челяко…

— Любопитно — каза си началникът, — нека дойде! Не, чакай да изляза!

И той излизе на одъра и слезе по стълбите.

Дядо Йоцо по тропането на чизмите позна, че е той, българският паша, па свали шапката.

Чиновникът видя пред себе си един белобрад старец, но със здрав още изглед, с едро, почерняло, грубо лице, с окъсан безрамник и с чешири, увити с връв. Цялото му тяло се тресеше. Той стоеше в смирено положение, с наведена беловласа глава.

— Какво има, дядо? — попита началникът приветливо.

Старецът вдигна глава, обърна към него безжизнените си очи, които не се движеха. Само мишците на едрото му лице нервно затрапераха.

— Ваша милост ли си, синко?

— Аз съм, дядо.

— Пашата ли?

— Той, същият — каза началникът усмихнат.

Дядо Йоцо приближи към него, премести си шапката под лявата мишница, взе му ръката, побара сукнения ръкав; похвана медните копчета на гърдите му и екселбантите; попипа с трепетна ръка сребърните плетени еполети на раменете му, па се подигна, та ги целуна.

— Господи, видох! — продума старецът, който се прекръсти, па си изтри с ръкава сълзите, що бликнаха из мъртвите му очи.

Па се поклони ниско и рече:

— Сега прощавай, синко, че ти направих труд! — И тупайки с тояжката, гологлав, излезе.

* * *

После настанаха за него пак еднообразни, безпросветни дни; пак дълбокият мрак на слепотата, в който светеше със зарист блясък като ясна звезда в тъмна нощ само това видение — българският началник-паша! Чинеше се на стареца, че той пръв път след пет години бе

прогледнал за един миг и видял "българското" — една лучица от "българското" — и се беше напълно уверил, че няма турци вече и е настанала слободия по света.

Освен тоя случай всичко друго си беше, както и по-напред: той пак срещаше в кръчмата същите селяни, слушаше същите крамоли и глъчки. Животът наоколо продължаваше да шуми еднакъв със своите неволи, трудове, дребни борби, без сам да вземе в тях участие, чужди за него и чужденец за тях. Една радостчица само му оставаше и му облажаваше тъмния живот: съзнанието, че България е свободна. И като внимаваше понякога на местните вражди и гонения, той се чудеше как тия хора си тровят живота, когато трябва да бъдат все весели и да се радват, че е българско и слободия. Та те имат очи: трябваше да бъдат честити!

"Ще рече човек, че те са слепци, а аз гледам" — мислеше си той.

И той сядаше под церовете, слушаше как долу шуми Искърът, мислейки, че той пътува отдалеко и е видял много по-големи работи, и се радваше. И времето минаваше.

* * *

Един ден дядовото Йоцово сърце се разигра от ново вълнение. Дойде си в отпуск за Великден едничкият войник от селцето.

— Ами как дойде? С войнишки дрехи? — пита развълнуван дядо Йоцо.

— Във войнишки дрехи — отговарят му.

— И с калъчка?

— Да чуеш само как звънти, дядо Йоце!

Тича старецът при Кольовия син:

— Брей, юнако, тука ли си бре?...

— Какво дириш, Йоцо? — пита старият Кольо.

— Де аскерлият, да го видя?

Кольо извика сина си да го види дядо Йоцо и се усмихна самодоволно. Войникът излезе.

Старецът го усеща по сабята, която чатка по камъните. Той се спуска и стиска пъргавата ръка, която войникът му подава весело. Па му бара дебелия шинел, копчетата, фуражката, хваща сабята и я целува. После го погледва с безжизнения си поглед и зачудено лице, по което се проточили две сълзи.

— Та сега си имаме българска войска? — пита той и трепери от щастие.

— Имаме си, дядо Йоцо: и войска, и капитани, и наш княз — отговаря войникът гордо.

— Няма ли да подойде насам някога?

— Кой? Княза? — И войникът, и Кольо се смеят на простотията Йоцова.

И дядо Йоцо цял час разпитва за българския сарай в София, за българските топове, за българския талим и за всичко… И като слуша чудесиите, що му разправя войникът, нему се струва, че някъде в дълбочините на душата му едно слънце изгрява и осветлява всичко и той вижда пак зелени планините и голите чуки, с орли, накацали по тях, и белия божи свят, чудесно хубав!

А войникът, застървен, все разправя чудосии…

— Ух, да се не види макар: анджак сега ми трябват очи! — ядосва се пак старецът.

* * *

Дълго време дядо Йоцо живя под тия нови впечатления. В затънтеното селце не идеше вече никой външен човек от нова България, за да влее нова струя от благодатно вълнение в душата му. Не се случи никакво събитие в еднообразното прозяване на селцето му, което отдалеко даже да науми кипящия живот на България. Политическите трусове, които се заредиха и потърсиха издъно цялата страна, минаха без отглас в спокойния небосклон на селцето. В тия няколко бедни хижи вестник не идеше, защото никой не четеше; даскал нямаше, защото нямаше школо; поп нямаше, защото нямаше черква; стражар не стоеше, защото нямаше община, а зимата със снеговете си и каловете си спираше съвсем през седем месеца и така мъчното им съобщение със света…. Даже слабо се чу и сръбската война, в която бе загинал едничкият от това село войник. Стигнаха като мътни, неопределени слухове, че нещо става там, някъде зад планините, но какво — никой добре не знаеше. В упоритата борба за добиване коравия ръжен, недопечен залък не остана време за любопитство и за работа на тъмните умове на тия тъмни хора.

И дядо Йоцо плъзнеше в незнание за световните събития в ненарушимия покой на селцето си.

Той падаше полека-лека в безучастна апатия към всичко, що го заобикаляше, в едно незлобиво състояние, близо до старческо полишване. По цели часове и дни стоеше под сянката на церовете замислен, с поглед умрял, безцелно вторачен в пространството, вслушвайки се в глухия шум на Искъра.

Изглеждаше, че нищо ново отвън няма вече да дойде да изтръгне душата му от това бавно и тихо умиране.

* * *

Това се случи обаче.

Разнесе се слух, че ще прокарват железен път из клисурата на Искъра: инженери вече мерили там. Тоя слух стигна и до ушите на дяда Йоца и разтресе като с чук душевната му летаргия. Събуди се в дълбочините на паметта му един заспал отколешен спомен: той бе слушал в младини от един врачански чорбаджия, чорбаджи Мано, как паши и големци и френски мендизи казвали, че железница не е край да мине из устието; че милиони и милиони да се похарчат — нахалост е…

— Как? Българска железница?…

Той не искаше да повярва. Железница?… Из това устие, из тия стръмни места, дето кон не намираше място да закрепи копитата си по канарите? Дето кози крак мъчно се задържаше по стените?…

— Една голяма царщина не се нае, та ние ли?

Но слухът упорствуваше, продължаваше да смущава въображението на слепия старец; той даде работа на ума му — по всичко друго останал в състояние на детска незлобивост.

Но обадиха му един ден, че се захваща направата на железницата из устието. Селяните се наемаха за работници и слазяха долу при Искъра.

Удиви се старецът.

— Види се, намериха се някъде още по-учудени инженери — свят голям… Френци ли са пак?

Казаха му, че са българи.

Смая се старецът.

— Как, наши? Български инженери! Дето паши и учени френци казваха, че не може! Та сме имали по-учени хора ние?… Ами милионите у хилядите милиони дето казваше чорбаджи Мано?…

— И милионите си имаме… Който си има брада, има си и гребен!…

Изпълни се душата на дяда Йоца с възхищение. И войска, и паши, и топове, и княз, и учени хора, и милиони, и чудосии над чудосиите!

Сега "българското" му се представи нещо велико, могъществено, необятно… Неговият убоги умне можеше да побере всичкото това величие. Досега символите на "българското" се изразяваха за него само в еполетите на околийския началник и в сабята на войника, които бе попипал и целувал; сега то го поразяваше, смайваше със силата си и пълнеше с гордост душата му, българска ръка сечеше планините, българският ум измисляше работи, да се чуди и мае човек!

Де сега Мана чорбаджи, да видим какво ще каже?

Когато чу първите пукоти на канарите, които се строполяваха долу от мините, той си отри с ръкав очите, защото се просълзиха.

* * *

Оттогава неговот любимо място за стоене беше скалата на петдесетина крачки от държавата му, надвиснала над дълбоката клисура на Искъра, загърмяла от трескава работа.

От заран до вечер той стоеше на скалата, слушаше гълчът, пукотите, ударите на мотиките в земята, търкалянето на колцата, движението, смесения шум от усилията на гигантското дело.

Железницата се свърши и заработи. Дядо Йоцо чу с трепет първите писъци на свирката на паравоза, трещенето на колелата по релсите.

Пищеше и трещеше "българската железница"! Той сякаш оживя, възроди се.

Отиваше редовно на скалата, щом наближаваше часът на влака, за да чуе свирката и да погледа българската железница как фучи из устието.

Железният път се свързва в мислите му с понятието за свободна България. Той му говореше с гърмежа си ясно за новото, за "българското" време. Както преди нищо не наумяваше в селото за него: само "свирката" му обаждаше това. И когато наближаваше тя да изпищи, той зарязваше всичко и тичаше с тояжката си на канарата, за да гледа...

Пътниците, изправени на прозорците на вагоните да гледат живописните завои на пролома съгледваха учудени на един рът отсреща, че стои един човек и им маха с шапка. Това беше дядо Йоцо. Той поздравяваше по тоя начин нова България.

Съселяните му привикнаха да го виждат всеки ден на скалата и си казваха ухилено:

— Дядо Йоцо гледа...

Тоя умрял за живота и за света човек възкръсваше само при ехтежа на влака и му се радваше с детинска радост. Само той вече олицетворяваше пред него свободна България; понеже не беше видял железница през живота си, въображението му я рисуваше като един чудовищен крилат змей, който пуща пламък из устата си, бучи и реве, фучи с невъобразима сила и бързина из планината, разгласявайки силата, славата и напредъка на свободна България.

Слепотата и умствената му незлобливост бяха запазили като с броня душата му от разочарованията на тъмните ѝ страни, които разочарования изпитваме ние, окатите...

Честит слепец!

Често някой нов кондуктор, учуден, че вижда все на същия час на канарата един старец, който маха с шапка към летящия влак, запитваше на близката станция селяните, що се качваха в третия клас:

— Кой е този човек, дето все маха с шапка там от канарата? Някой луд?

И селяните отговаряха обикновено:
— Не бе, дядо Йоцо гледа…

* * *

Една вечер Йоцо се не върна вкъщи. Заранта син му отиде да го дири право при скалата, мислейки, че може да е паднал в пропастта.

Но той го завари умрял там с шапка в ръка.

Йоцо беше ненадейно издъхнал, поздравлявайки нова България…

Героите от Англо-бурската война

Увлечени от големите цветни обявления по улиците, които обаждаха, че тая вечер ще се представят от един скитащ се френски артист-имитатор (лицеподражател) в живи лица героите от южноафриканската война, посетителите рано занахлуваха в пивницата "Червен рак", дето щеше да се даде това любопитно зрелище.

Изкусникът беше избрал психологическата минута: тъкмо по него време бурофилското увлечение в София беше в най-големия си разгар.

По девет часа големият ярко осветлен салон беше пълен с отборен свят. Масите бяха превзети от дружини мъже и млади жени в модни носии. По улицата играеше нетърпеливо любопитство. Често присъствуващите прекъсваха разговора си, за да прочетат пак по залепените и там, с образа на изкусника, обявления, запечатаните вече във всички души и възбуждащи едни — чувства на ненавист, други — на симпатия — странни имена: Уайт, Булер, Френч, Робертс, Чемберлен, Сализбури, Бота, Девет, Кроние, Щейн, Жубер, Крюгер.

Често вниманията привличаше самият лицеподражател, който се здрависваше с някои познайници. От дебелото му бръснато, жълто, изтъртуфено, но умно лице, което щеше едно по друго да земе чертите на горните знаменитости, не падаше една самодоволна усмивка при вида на препълнения салон. Гостите не без разочарование забелязваха и голямата външна разлика между тоя застарял, изхлузен и увяхнал човек, и фалбливото му изображение на обявленията, което го представяше млад, хубавец, напет, в ален фрак, горделиво уперчен в показно положение.

А нови гости от мъже и жени сѐ прииждаха, като пущаха от вратата лъх студен въздух, размесен с тънки миризми.

* * *

Аз седях почти най-отзад до една маса, в обществото на трима господа и една млада госпожа. Единият от другарите ми, г. П…, човек жив и приказлив, живял дълго време в Париж, на който дължи светските си привички и известно чудачество, горещ бурофил, както цялото земно кълбо, прекъсваше често духовитата си беседа и се обръщаше към откритата сцена в ъгъла, дето още къснееше да се яви лицеподражателят, и се мусеше от досада. Най-после се не стърпя и затропа с тоягата си по пода.

Примера му последваха и други.

След една-две минути изкусникът излезе иззад червената завеса,

спусната в дъното на сцената, облечен във фрак с цилиндър, поклони се и запя френска шансонетка, пригласян от пианото.

Песента се свърши, последвана от ръкопляскания. Изкусникът изчезна зад завесата. После — ново появяване, нова песен, нови ръкопляскания, ново скриване зад червената завеса. И се тъй през цял час.

П… най-напред с благодарение слушаше тия песни, познати нему от Париж, възхищаваше се от не лошия глас на певеца и смеешком ни тълкуваше всеки духовит, двусмислен стих, който останеше тъмен за нас, невежите в прелестно-лекомислената парижка поезия, в рода на Ивет Гилбѐрината. Но най-сетне, колкото остроумни и весели да бяха, тия безконечни песни станаха еднообразни и дотегнаха. Парижкият приятел се навъси:

— Дявол го зел — избъбра той, — няма ли да тури точка? Тия работи сме ги слушали, слушали до оскомина!

Като видя, че ние делехме неговото нетърпение, той при свършването на една нова песен тупна с тоягата и извика доста високо към кланящия се певец:

— Monsieur, nous voulons Cruger!

Той произнесе последната дума: Крюжѐ.

Подзеха и други гласове това желание.

Мнозина погледнаха часовниците си, беше вече единадесет часът, а героите от южноафриканската война още не се явяваха!

Тогава настана общо нетърпение. П… пак даде тона, от всичките маси се раздаде туптене с тояги. Заглушеният певец каза нещо на публиката, което не дочухме, и се скри зад завесата. Всички разбрахме, че настава ред за онова, за което бяхме дошли.

Додето сцената оставаше пуста, едно трескаво настроение обфана присъствуващите, обърнали очи към нея. Един слуга донесе там и постави отпреде някакъв долап, висок около един метър, обърнат с дъното към нас; после донесе и сложи зад него едно огледало и куп разбъркани безименни вещи. Ние се договедихме, че това са дрехи, маски, бради, коси, вежди изкуствени и други потреби, необходими за играта на лицеподражателя.

През това време нетърпението растеше. Пробудената жажда за нови усещания придаваше на физиономиите безпокоен вид; някаква нервност сякаш плуваше из въздуха. Да беше излязъл сега лицеподражателят и да кажеше, че няма възможност да довърши представлението, биха полетели столове въз него.

Но той излезе, без да обади подобно грозно нещо, поклони се почтително и клекна зад долапа, който го скри от очите на събранието.

Настана гробно мълчание.

* * *

След двайсетина секунди — не повече — лицеподражателят се изправи съвсем с друго лице, с английска звънецоподобна шапка, в английска униформа от сив плат-хаки, и произнесе.

— Генерал Уайт!

Наистина приликата беше поразителна. Ние гледахме пред себе си упоритият бранител на Ледисмит, също такъв, какъвто го знаехме от илюстрациите, с неговото сухо, уморено, аристократическо лице.

Генерал Уайт постоя мълком, поздравявайки по военному присъствуващите, и се скри зад долапа.

Тая сцена се извърши при дълбоко, студено мълчание на публиката; после настана глух шептеж по масите, сякаш беше изпратен из салона някой неприятен гост.

Минаха се пак около двайсетина секунди. Показа се иззад долапа генералът Френч, със същата сполука и със същия хладен прием; после прославеният по пораженията си генерал Булер, посрещнат с присмехулни, недоброжелателни погледи; после — фелдмаршал Робертс, със сухо, горчиво, старческо лице, с побелели наежени мустаци, гледайки сурово на публиката, която също го гледаше сурово и мълчаливо.

Фелдмаршал Робертс се скри.

— Кой ще излезе сега? — питаха по масите.

П… се завзира в обявлението, за да види чий ред беше. Но той се извърна към сцената, защото там пак излезе някой.

Там се бе изправил един стар господин в чер редингот, с цвете отляво на гърдите, с очило на дясно око. Той стоеше в едно безочливо, гордо положение.

— Чемберлен! — произнесе изкусникът.

— Чемберлен! Чемберлен! — раздадоха се очудени враждебни шептения. Приликата беше пълна, непогрешима. Чемберлен стоя няколко секунди неподвижно, вторачен в публиката, без да й се поклони. Ней се стори, че я гледаше надменно, презрително.

П… възмутен, опулил страшно очи с изражение на умраза, изсъска високо.

Това изсъскване беше една електрическа искра в препълнената с ненавист атмосфера. От много маси се обадиха нови изсъсквания, размесени с остри изсвирквания.

Решително, нашият другар беше камертонът в тая музика на душевните чувства на събранието.

Лицеподражателят се скри, очевидно смутен от това враждебно изявление, не знаейки добре на какво се дължи: на личността на Чемберлена или на лошото й възпроизвеждане.

— Ядоса ме страшно тоя Шейлок — каза П…, като зафърли злобно цигарото си.

— Но защо изсъскахте? Артистът вероятно зе върху себе си това — каза госпожата усмихнато.

— Не се удържах, пардон. Па и той можеше да не гледа тъй високомерно. Срамота, че е французин!…

— Моля, не повтаряйте вече манифестациите на чувствата си по такъв шумен начин: всичката публика обърна очи към нас — забеляза му другарят ми.

— Как ми стана неловко! — думаше госпожата.

— Госпожо, обещавам ви…, честно слово вече…

— Тсс… гледайте!…

Обърнахме очи към сцената.

Там стоеше един едър старец с голяма глава, с високо плешиво чело, с голяма рунтава брада, силно прошарена, както и косата му. Това беше същинският министър на Англия.

— Лорд Сализбури! — извикаха мнозина едновременно с изкусника.

От предните маси някои изръкопляскаха.

— Кои ръкопляскат там? Трябва да са евреи! — извика яката П… с поглед, пламнал от гняв. — Долу!

П… забрави обещанието си да обуздава чувствата си. Той продължаваше да гълчи високо и когато Сализбури се скри.

Един от другарите ни го напразно дърпаше за ръкава да престане да привлича вниманието към наша страна.

Един господин от съседната маса, вероятно чужденец, се извърна и му каза по френски:

— Но, господине, вие виждате хубаво, че ръкопляскат на артиста за прекрасното изпълнение на ролята си…

П… погледна насупено непознатия, вместо отговор, извика:

— A bas!

Той беше в твърде възбудено състояние и ние се отчаяхме вече да го укротим. Но като забеляза много погледи, очудени или ухилени, устремени към него, той се посмути, извърна се гърбом към публиката и запухтя цигарото, наведен с лице разчервеняло от вълнение.

Понеже със Сализбури се свършваха англичаните, следователно и причината за раздразнението му, то се поуспокоихме, че няма да даваме вече и ние, от своя страна, представление в салона. Но пак счетохме за нужно да напомним на П… да се държи благоразумно и да не пада в друга крайност.

— Давам ви дума, господа… Извинявайте… но това беше plus fort que moi. — Вие виждате, че и другите се възмущаваха…

Да си призная: и ние се намирахме в лошо и раздразнено настроение и ако не го изказвахме тъй шумно, както П…, напълно споделяхме чувствата му. В същото душевно състояние се намираше и публиката, ожесточена от виждането виновниците и оръдията на една

велика неправда.

Затова, когато настана ред да се явят героите от оранжската република и от трансвалската, настана едно облекчение в салона. Очите засвяткаха от добро чувство, лицата се проясниха. Зрителите предвкусваха удоволствието, което с трепетно любопитство очакваха да изпитат напълно.

* * *

Тяхното очакване не бе дълго.

На сцената се изправи един млад брадат бур, с кротка физиономия, в сетре, с наниз патрони през гърди.

— Генерал Девет! — произнесе изкусникът.

Девет беше слабо познат още (това беше по времето на генерал Крониевото пленяване), неговото име малко се чуваше. Но едно съчувствие се яви по всички лица, очите мълком здрависаха храбрия и скромен, с изжулено сетре борец за свободата, който се кланяше.

— Браво! Браво! — раздадоха се приятелски гласове.

П… зина да извика и той, но се замълча, като спомни клетвата си. Опита се и да ръкопляска, но се удържа геройски от това изкушение.

Юнакът, който щеше след няколко време да смае света с полководческите си дарби, се скри.

П…, турен в невъзможност да изразява шумно изблика на чувствата си, фърляше свирепи погледи на нас, с които сякаш казваше: "Господа, вие ме душите!" Па климна на един служител и му поръча да донесе стъкло с шампанско вино. Той трябваше по кой да е начин да даде отдишка на възхищението си.

Появи се на сцената един спретнат, напет бур без брада, с полувоенно облекло, с пушка в ръката.

— Генерал Бота!

Ненадейно бяхме заглушени от един силен плясък при нашата маса: ръкопляскаше П… Заразен, целият салон заръкопляска, и ние с всичките. П… победоносно изби жеглите!

Подир тоя акт на въстание против нашата тирания, П… си повърна свободата на действията и влезе в прежнята си роля: да дава тон в салона, който по неговия знак посрещна с шумен възторг появлението на Щейна, председателя на оранжската република. Хубав мъж с великолепна мека червена брада, която падаше на президентската му лента на гърдите. Госпожите с кратки възклицания предаваха впечатленията си, защото мъжествената, красива осанка на президента ги очарова и те със съжаление видяха бързото му изчезване сред ръкоплясканията.

Очевидно, артистът, изкусен в работата си и вещ играч в

душевните струни на множеството, пазеше постепенност в изкарването на сцената историческите лица, спроти значението и славата им.

Сега вече в салона беше празник. Щастлива усмивка заля всички лица. Очакваха се сега най-славните бурски герои. Едно опиянение обземаше публиката, ръцете, сякаш магнетизирани, трептяха от нетърпеливост да отдадат чест на благородните витязи, чието име изпълняше света с ека си.

Внезапно един човек с лице, обрасло с гъста брада, облечен бедно, със смачкана шапка на глава, застана скромно на сцената.

— Генерал Крониев!

Но тия думи на артиста заглъхнаха в шума на бесни ръкопляскания и във възхитени ура. Пламтежът не знаеше предел, очите искряха мълнии от луда радост. В очите на П…, дошъл в изстъпление, светеха сълзи — може би и в нашите. П… дигна чашата с шампанското и я изпи в чест на Кроние… Кроние! Кроние! Сам Кроние стоеше пред нас! От остров Света Елена през Атлантическия океан, от другия край на света, той беше префръкнал тук и палеше в гърдите ни един океан от бесен възторг. Нещастието му при Паардерберг го правеше по-мил за душите ни, покрит с бляскавата лъчезарност на славата чрез беззаветно храброто съпротивление, предшествувало пропастта… Съдбата, като го сгромоли, издигна го пред света — рядко човечеството е славило поражение по-светло.

Салонът гърмеше и се тресеше и когато Кроние беше изчезнал.

Диапазонът на душите достигаше най-високата нота.

При тия пориви от ентусиазъм ние всички сякаш усетихме нравствените си личности че порасват, че стават по-високи и по-благородни, съзнавайки, че бяхме способни за възторг от правото дело, от героизма и светлите проявления на човешката душа. Ние чувствувахме нашата, като че се пречистя и освежава във вълните на тоя благороден възторг, за който дреболиите на обикновения живот тъй рядко дават повод.

Но ето, появи се генерал Жубер!

Една полуда.

П… отчаян, че неговите бесни ръкопляскания се удавят в беса на другите, грабна винените стъкла и заблъска масата по ужасен начин, прегаснал от викове: Ура! Браво!

Скриването на Жубера донесе малък благодетелен отдих на напрегнатите до неимоверност нерви. Но то беше само за няколко мига. Сега беше ред на последния, на мастития и величав старец, с бистрия ум, с дълбока вяра и с несъкрушима енергия, който олицетворяваше гения на цял свободолюбив народ, старецът, който с железния си юмрук нанесе смъртен удар на ненаранената дотогава великобританска гордост.

За миг, въдвори се тържествено мълчание.

Крюгер се появи.

С широко, благо лице, с лице на древен патриарх, окръжено с бяла брада, втълпено неизличимо във всички сърца, с дясна ръка, сложена въз червената лента на гърдите, той се леко кланяше на възторжената овация от заглушителни ръкопляскания. Всички присъствуващи стояха прави с пламтящи погледи, с уста зяпнали, из които ручаха вече не викове, а лъвски ревове. Някои госпожи намериха и цветя да му фърлят! В тоя миг на странно самовнушение, под действието на чудна ипнотизация, разстоянието между илюзията и действителността изчезна, предметът се смеси с отражението и нито един от двестотината присъствуващи не помисли, че старецът не беше същият, живият Крюгер, Крюгер от плът и кръв, а маската му, нахлузена от един скитащ се комедиант. Не, живият Крюгер поздравлявахме тука, Крюгера бурът, един бог знай как се озовал в "Червен Рак"!…

………………………………………………………

И ние си излязохме възхитени, благородни, щастливи, като че бяхме зели участие в истинска апотеоза пред истинския старец, като че съзнавахме, че извършихме пръв път в живота си едно добро, похвално дело, изпълнихме един велик дълг пред един велик героизъм.

Бедният Крюгер! Сиромаси бури! И ние, и цяло човечество само така можем да ви помогнем в исполинската ви борба за свобода — с шум…

Бедно човечество!

София, юни 1901

Поборник

От когато една пияна тълпа сопотненци, не помня по какъв случай, би мюдюря в Сопот, турското правителство, за наказание, престана да му праща подобни управници.

Това показва, че и в онова време вироглавите българи биеха околийските си началници!

Върховен представител на султана остана чаушът, началник на жандармерията в Сопот, състояща се от троица заптиета и четворица пандури българи.

През четирите години преди Априлското въстание чауш в този град беше Шериф ага.

Викаха му просто: Шерифът.

Хубавец, млад турчин из Карлово, от добра фамилия, с румено, пълно лице, с черни мустаци и с черна коса, която носеше като християните против турския обичай, с правилен, малко гърбав нос. Той имаше черни големи очи, твърде блестящи, усладени с кротък, нежно-меланхоличен поглед.

Завършен тип на турчин от примеса на азиатска порода с южноевропейска.

В това добро тяло живееше добра душа.

Тоя Шериф обичаше българите.

И те не го мразеха.

Жените го харесваха и се вгледваха в него.

Като същи нововремски турчин, който се почита, Шерифът притежаваше модния и сладък порок да обича ракията, лютата. Той я пиеше скришом по кръчмите в голяма мерулка, гаврътваше изведнъж, без въсене и без вода.

Но той беше добър човек.

Той другаруваше с младежите и често бе канен на пиршествата ни на кърa, под сенките. Там, под свирнята на цигуларите цигани и блъсъка на дайретата, пиейки из големи чаши върла бистра ракия, той слушаше или разказваше, в едно сърдечно побратимяване с раите сладострастни турски анекдоти и весели масали.

Точен и съвестен изпълнител на служебните си обязаности, той, по природна доброта, и когато беше строг, умееше да бъде приятен човек.

Една нощ, когато излазяхме десетина младежи из една къща, закъснели на комитетско заседание, срещна ни без фенер нощната стража, предвождана от Шерифът. Той ни спря и строго измъмра:

— Прилича ли на вас, синове на предни хора, да се скитате нощно време из улиците? Не знаете ли, че е забранено без фенер? Чорбаджилар, заповядайте в конака, аз ви арестувам тая нощ.

Закараха ни в конака. Вместо в затвора той ни въведе в почетната с меки миндери стая, дето първенците правеха заседанията си, когато решаваха въпроси общински, свързани с интересите на хазната.

— Тука ще останете до съмване и аз ще се потрудя да не ви дотегне затворът — каза той.

След половин час дойдоха цигулари и до заранта конашкият двор ехтеше от свирни, песни и веселие, на което тона даваше самият домакин!

Той беше позачул за апостолските кръстосвания през града, но правеше тъй, като че нищо не знаеше.

* * *

На какво се дължеше тая симпатия към българите?

Предполагаха някои, че в жилите му трябва да тече българска или изобщо християнска кръв.

Но това беше предположение само: в минута на доверителни излияния, под омаята на бистрата гроздовица, когато той ставаше особено разположен към откровеност, Шерифът би позагатнал такова нещо, ако знаеше, че съществува.

Други уверяваха, че това благо поведение към немирната рая в града му е било нашъпнато от самото му началство, за да не става врява и да избегне главоболия и отговорности пред по-висшето. Това не изглеждаше правдоподобно.

Други го обясняваха чрез тайните му на мнозина познати връзки с една българка, пленена от черните му очи, която той обичаше. Тая нова Далила трябваше да е отнела силата и обезоръжила фанатизма на тоя мюсюлманин, който покрай нея обичаше и българите.

Това предположение беше по-вярно психологически — любовта прави и по-големи чудеса.

— Но беше ли положително вярно?

Както и да е.

Той желаеше тишина и не желаеше да докарва беда на Сопот.

* * *

Но един път самият Сопот поиска да я докара.

През едно от последните си посещения на града, Левски, като очакваше извън него да му докарат кон, за да отпътува за Троян, ненадейно го приближава един господин и с думите: "Тая дреха е моя!" зафаща да му тегли новото сукнено пардесю. Сборичкват се. Но противникът му, надарен с голиатски стан, надделява и побягва с

дрехата. Смаяният апостол насочва револвера в грабителя, но съобразява, че гърмежът ще събере пръснатите по полето работни хора, мушва оръжието под сетрето и се махва оттам.

Левски не знаеше, че пардесюто, подарено нему от един революционер, беше крадено от друг из разбития една нощ дюкян на горния господин, който случайно си го позна и го зе — чуждото си е сè чуждо! — Като дохожда в къщи, той бръква в джебовете му; но като намира там подозрителни работи, уплашва се и занася дрехата на дюкяна на един първенец, отдето му я повръщат по същата причина и той я занася в къщата на друг първенец, секретар в беледието. Той му разправя още, че виждал няколко пъти крадеца да излиза от къщата на доктора Кошников, че ездил атовете на Ивана Илиев3 и ходил често на училището при даскалите.

Това той беше успял да разкаже на много лица из улиците, и вече целият град знаеше, че се касаеше за дякона Левски, и чакаше уплашен.

Първенецът извади из дрехата подправени тескерета, революционни брошури и комитетски писма от Сопот и от другаде, късове восък с турски печати и прокламации за бунт… Той изгубва глава от страх, вика Шерифът, комуто съобщава всичко, за да излезе от всяка отговорност. Шерифът изслушва със сериозен вид верноподаническите му изявления, че градът не може да отговаря за чапкъните и че "всеки трябва да сърба, каквото е дробил", па, като прибира опасните предмети, попитва:

"Извинявай, чорбаджи, де ви е нужникът?"

…………………………………

И работата се потъпка!

* * *

По-деликатно стана положението на добрия Шериф срещу въстанието.

На приготовлението му, което ставаше почти явно, на упражненията при манастиря с евзалии пушки, на снованието на агитатори той гледаше с очудване и скръб.

Един път каза на едного от чорбаджиите:

— Ще се запали градът ви, каквото са я зафанали вашите лудоглави младежи… За ваше добро молете бога тук да бъде пак Шериф чауш.

Градът се не запали, защото въстанието не пламна в Сопот.

Тосун бей се завърна от разрушената Клисура, влизайки с безкраен обоз, натоварен с награбена плячка и с шейсет тенекии с газ и пачаври, за да даде огъня на Сопот, записан на тевтеря му като бунтовнишко огнище. Но чорбаджиите припаднаха на молба, като му

сложиха пред нозете трийсет хиляди гроша и се заклеха с главите си, а Шерифът в децата си, че царски душмани не е имало и няма в градеца.

* * *

Сопот се спаси тогава, но се запали на другата година, след възхищеното посрещане Гурковите казаци, дошли от Казанлък и веднага заминали назад. Нападнат от башибозушката сган, Сопот биде напуснат от жителите си, повечето застигнати в Балкана и избити или пленени.

Около стотина жени и деца бяха повърнати и затворени в оцелялата къща на поп Еня. Всеки ден нови пълчища башибозуци налитаха тая къща с цел за плячкосване и изнасилване. Това ужасно положение трая десетина дена. Тук Шерифът зе ролята на провидение и ангел-хранител за нещастниците. Денонощно пазеше с хората си в двора със запънати мартинки, предупреждавайки башибозуците, че ще простре мъртъв всекиго, който се реши да насили вратнята или да мине през зида, за да обижда обезоръжени жени. Нощя се разпореждаше да търсят и да донасят из къщята храна за обсадените. Веднъж фанатиците гръмнаха въз него, но го не удариха. Тъй остана докрай на поста си.

Когато гледаше жените как плачат и си скубят косите за загиналите си мъже, братя, деца, гледайки дима и пламъците, които следваха да изпепеляват домовете им и имотите им, и той плачеше.

— Не олду, ей аллах яребим! — казваше покъртен при вида на тия човешки злочестини.

* * *

Но слънцето на свободата скоро изгря над димящите се още пожарища.

Раите станаха господари, господарите станаха подчинени на раите.

Шерифът си остана в Карлово без служба, сиромах, с тежка фамилия и с фатализма, свойствен на едноверците си, покори се на божията воля.

Но свободните българи не забравиха добрите му дела към бившите роби. Първото румелийско областно събрание пожела да му отпусне за благодарност пожизнена пенсия. Решението беше единодушно. Станаха само кратки разисквания върху въпроса от кой параграф на бюджета.

Отпуснаха му пенсия като на поборник!

София, 1901

Първият млад българин, който…

Всеки мислещ ум у нас със загриженост следи развитието на едно обществено и народно зло, на което всеки се плаши от сетнините, но лек никой му не намира.

Паническият страх от труда!

Животът ни от Освобождението насам тъй се е сложил, щото вместо да го спре, дава още по-благоприятна почва на това зло. Къщата, училището, казармата, политическите партии готвят гости за държавната трапеза, възпитават умовете, изострят охотите в тая посока. Широките поприща за физически, ползотворен, независим труд се презират и остават достояние само за ония, за които българското небе е чуждо… Ламтежът за лесен поминък чрез службашеството, т. е. "платен мързел", се посажда още в душите на децата. Един чедолюбив баща бледнее при самата мисъл, че син му би станал земеделец, или занаятчия, или търговец, и той си налага всички жертви, за да го направи годен за чиновник. Всеки ден у нас едно рало се напуща, един занаятчийски стан опустява, един дюкян се затваря. Всичко младо и кадърно бяга към служба. Страната губи здрави ръце, здрави умове, здрави енергии, за да се увеличи числото на алчущите около държавния бюджет търбуси.

Политико-економистите нека обясняват това явление като естествено у народите, заживели нов политически живот — то си остава една тежка проблема и плаши…

Ето защо аз преживях няколко минути истинска радост, когато срещнах веднаж един млад, пъргав, развит българин, който…

Но да говоря наред.

* * *

Връщах се един празничен ден из улица "Цариградска" (по-после "Цар Освободител") от разходка в княз Борисовата градина и се отбих в тютюнджийницата срещу дворцовата вратня, за да си купя цигари и поседна.

От това място гледката на улицата е доста занимателна за любящия да наблюдава.

Рояци контешки облечени господиновци и накитени дами надвечер минават по широкия плочник край тютюнджийницата, отивайки за горната градина или идейки оттам. Това е един босфор, през който протичат вълните на суетата от цялата столица. Тук се срещат, кръстосват, здрависват представителите на по-горните класи на софийското общество; представителите на модите и разкоша,

излезли на сеир или на показ, огледвайки се самодоволно и крадешком в големите стъкла на прозорците. Който през тия прозорци гледа на софийския свят, ще намери, че София е едно щастливо Елдорадо, кипнало в богатство, светнало от великолепие и красота. Но нека се готви за горчиви разочарования, когато се реши да надникне по-дълбоко зад тия ярки декорации, в скритата страна на столичния живот. Там е едно мътно море от нищета, развала, срам и леност…

Но сега аз гледах декорациите…

Улисан в съзерцанието на това гъмжило от китен, натруфен върволяк, аз само по-после забелязах присъствието в дюкяна на един непознат господин, който живо приказваше с тютюнджията.

Непознатият беше един двайсет и пет годишен момък, сивоок, рус, с малко, мъховито лице, облечен в скромни, но с добър кроеж дрехи. В тая физиономия нямаше нищо особено ярко и изразително, тя даже беше незначителна.

От неговата външност вниманието ми се спря на беседата му, която водеше разпалено. Продължаваше да приказва на тютюнджията за предмет, който очевидно твърде го занимаваше. Аз се вслушах и ето какво разбрах от живата му беседа:

Тоя момък се оплакваше от гоненията, които изпитвал от страна на един евреин из Австрия, фабрикантин, едничкият в столицата, на военни седла и на разни конски и ездачки потреби. Момъкът също отварял седларска работилница. Той девет месеца учил нарочно седларския занаят в една берлинска фабрика за подобни изделия, дето усвоил всичките тайни на изкуството. Но горният фабрикант, уплашен от съперничество, чрез сплетни в кожарския еснаф, в който бил влиятелен член, изработил да му се затвори току-що отворената работилница.

Момъкът беше опечален и възмутен от тая несправедливост. Той имал от берлинската фабрика свидетелство за майстор и скланяше да му забранят завинаги упражнението на занаята си, ако му уловят поне едно калпаво изделие. Но нямало кой да слуша, а и нямал гръб, на който да се облегне за помощ и защита.

* * *

Тази проста история ме заинтересува толкова, колкото и зачуди. Как? Един развит млад и очевидно образованичък българин да се реши с толкова труд и усилия да стане занаятчия, когато можеше да ги употреби за добиване служба — най-лекото, най-естественото, па и най-почтено считаното поприще у нас? И да постоянствува открито още за това при такива обезсърчителни условия? От какво тесто е

замесен тоя момък? От коя планета е паднал?

Моето недоумение беше дотам голямо, щото аз не вярвах да се е решил да стане занаятчия, без да е опитал по-напред всички средства да стане чиновник, и само подир пълно отчаяние в сполуката е прибягнал до последното решение. И аз не се удържах да го попитам, като се мъчех да не издам горчивата ирония, която криеше въпросът ми:

— Защо не се опитахте по-рано да получите някаква служба, прилична на вас?

Той ме изгледа сепнато с живите си очи.

— Бях чиновник вече, господине, но благодаря…

Той придружи последните две думи с едно особено изражение на лицето, което за мене остана неясно.

— А, бяхте чиновник? — попитах, като вътрешно се здрависах за вещината си по психологията на българина.

— Четири години.

— Дека?

— Във военното министерство. Служих в домакинския отдел.

— И ви уволниха?

— Не, напуснах доброволно.

— Чудно.

— Защо чудно? Аз предпочетох занаята.

— Още по-чудно…

— Убедих се, че от чиновничество няма напредък: с двеста и петдесет лева какво ще направя? Десет години стой там, се същото, повече няма… Па кога да е един ден щях да остана на пътя — у нас службата не е сигурно нещо. Тъй ли?

Като говореше тия невероятни неща, тоя момък порастваше пред очите ми. Стори ми се сега, че виждах някаква благородна енергия да пламти в погледа му; даже лицето му стана приятно, хубаво.

— Защо предпочетохте именно седларския занаят?

— Казах ви: служих в домакинския отдел при военното министерство. Там имах случай да разбера колко е печаловита тая работа поради големите поръчки и покупки на кавалеристите офицери. А само една седларница в София, разбирате? Има работа още за три такива в София. Тогава със спестените си пари от заплатата отидох в Берлин. Нека други служат… Много кавалеристи, които ме познават, обещаха при мене да правят поръчките си… Искам работа, господине, аз работа искам.

Не, аз не вярвах ушите си.

Той се извърна към тютюнджията и продължи разпалено:

— Но аз няма да наведа врат… Жално ми е само, че нямам покровител да се застъпи за мене пред председателя на еснафа. Седларството не е монопол тук за един чужд поданик. Имам право и

аз да печеля хляба си, аз съм български гражданин.

* * *

Уважението ми към това българче растеше. Аз откривах у него една духовна сила, рядко срещана у нас, аз срещах пръв път младеж, който пристъпя в живота с кураж и доверие в себе си, облягайки се на собствените си сили, на почтения труд, за да си спечели едно независимо съществуване. Аз с удоволствие наблюдавах пъргавите му движения и малкото лице, станало сега тъй умно и симпатично, на първия младеж, който не иска да бъде чиновник и напуща службата за занаята, чужд на предразсъдъка и лъжливия срам от работа на нашето младо поколение. Той завоюва всичкото ми съчувствие. Идеше ми да стана и да му стисна с признателност ръката. Аз намислих да зема участие в съдбата му и да му помогна, като видя лицата, от които зависеше положението му. Тоя труд щеше да бъде за мене едно удоволствие, аз щях да се считам щастлив, ако сполуча. Как да не помогне човек на един такъв българин, да не подкрепи такъв благороден опит в неравната му борба със зложелателството на един чужденец?

В това време той показваше свидетелството си на тютюнджията и му четеше нещо по немски в него.

— Вие знаете добре немски? — попитах аз.

— Доста, колкото ми трябва — отговори той.

— Вие отдека сте?

— Родом от София.

— Живи ли са родителите ви?

— Поминаха се.

— И вие сте съвсем сам?

— Да.

Но като се леко поизчерви, прибави:

— Сгодих се преди една неделя…

— И сега да ви се случи тая неприятност? Вярвам, че ще се оправи вашата работа и искрено ще се радвам на това.

— Благодаря.

— А немски де научихте? — попитах, като го видях, че туря в пазвата си немското свидетелство.

— Тука.

— Практически?

— Практически и в училището.

— В гимназията, значи.

— Не, в израилското училище.

Аз останах зачуден. Това ми се не хареса.

И той ме изгледа зачудено, па каза просто:
— Аз съм евреин, господине.

София, юли 1901

В мрака

На младия държавен инженер Керов още звучаха в ушите сладките звънливи речи на прелестната му годеница, когато влизаше в тунелчето, пробито в един ронлив рът над Искъра, край който се прокарваше железницата.

Току преди четвъртина час Керов беше се разделил от своята Adèle, в ближната барака, дето тя живееше заедно с майка си и баща си, чиновник на строителната компания, и в която бяха се запознали и харесали с угледния, вакъл инженерин.

Adèle, девойка руса, тънкоснага, в разцвета на хубостта, беше го изпратила с весели благопожелания, махайки с кърпа и викайки му засмяна:

— До виждане! Па се връщай по-скоро из ада!

И тя сочеше към посоката, дето беше дупката.

— Образът на един ангел ще осветлява пътя ми и ще ме пази там — твоят! — отговори влюбеният младеж, като й правеше въздушни целувки, преди да се затули зад скалата.

Той беше произнесъл на шега тия думи. Но сега, в полумрака, който изведнъж го обфана при влизането в пещерата, нейният сияещ от младост и живот образ сякаш действително му се изпречваше в глъбината и усмихнат и призрачен се отдалечаваше навътре.

Той се усмихна. "Наистина тя сама е тука — помисли си той, — аз я видя същата, но аз я видя не в дълбочината на това подземие, а в дълбочината на душата си, дето живее и царува като богиня." После тя изчезна.

* * *

Керов, по длъжност, правеше преглед на това сондажно тунелче, прорито от компанията за опитване почвената здравина на рида, под който трябваше да мине железничен тунел.

Той полека и опипом вървеше напред из тесния пробой, чиито мрачни, мокри стени можеше да засегне с ръце. Сводът висеше две педи над главата му, носейки отгоре товара на цяла планина. По нейде се снишаваше дотолкова, щото Керов с приведена глава минаваше. Ставаше студено там. Влажността, острият землен дъх, който го удряше в носа, задухата там правеха тежко поимането му. И полумракът, бледна останка от дневната виделина, ставаше по-гъст. Но заедно с това и окото му привикваше на мрачината: Керов внимателно изглеждаше стените, свода, опитваше ги с ръце и с чекията си. На времена поглеждаше назад. Дупката на входа, останала

далеко, светеше ярко, малка, колкото конско петало. Тя пущаше в пробоя един бял сноп зари, които достигаха издъхващи дотука, заливайки стените с един съмнителен, мъртъв сумрак.

Инженерът се извърна пак към другия край на тунелчето. То му се видя сега съвсем тъмно поради внезапното прескачане на погледа му от светлината на входа към мрачината. Той се спря потиснат, задушен от тая теснота и мрак. Един глух шум, произведен от паднала някъде пръст от свода, стигна до слуха му и той трепна. Неволно безпокойство го обзе при мисълта за опасностите, които се крият за минувача из подобни подземия, дето никакви подпорки не го обезпечават от случайното срутване на земята. И дойдоха му в ума толкова страшни примери за нещастия в рудници и подземни прокопи, за които бе чел и слушал. Живо се изобрази пред него една такава картина на затрупани и останали живи под земята хора, четена в романа на Зола Жерминал... Той пак видя в пространството или в мислите си миловидния образ на Adèle, който го зове да се върне по-скоро към светлината на деня, дето беше животът, благоухаеха цветята и любовта... "Връщай се по-скоро из ада!" — прозвуча пак един таен, отдалечен глас, но така ясно, щото Керову се стори, че иде от лявата му страна, тъкмо от стената, зад безмерната планинска дебелина, на която бе остало в таен копнеж любимото същество.

— Имам халюцинация... — каза си той. — Но онова, което е вярно, то е, че тя наистина мисли за мене, както и аз мисля за нея сега... Теорията за магнитния флюид между две сродни същества, отдалечени едно от друго...

Но чорт го зел, аз промръзнах. Дъното на тунела трябва да е близко. Сбърках, че не земах работник с кандило.

И продължи да върви, като се пулеше, за да може да види колко-годе ясно, следвайки да опитва с ръце мрачните стени, състоящи от дребен ронлив каменяк и пръст. Беше му гро̀за вече в тоя зандан. Но той считаше свой дълг да изследва до дъното, па на връщане, при помощта на входовата виделина, да провери впечатленията си. Па като да прогони зловещината на това място, да се ободри, той намери Аделиното цвете, втъкнато в сетрето му от ръката на момата при тръгването му.

Изведнаж десният му крак не намери земя под себе си и Керов потъна в някаква бездна.

После се въдвори гробна тишина в тунела.

* * *

Колко време, колко часа беше пролежал в несвяст в дъното на пропастта, Керов не знаеше, когато се окопити от действието на студа

и от усещането остри болежи в главата и левия крак. Ден ли беше, нощ ли — той не знаеше, както не помнеше как е попаднал тук. В съзнанието му беше хаос, от миналото нищо не оставаше в паметта му, за настоящето нямаше ясно понятие. Той чувствуваше едно нещо, силно, положително, вярно: че е жив! Той се мъчеше да си припомни как е паднал тука. Най-напред помисли, че е фърлен от разбойници в тая дупка, но при какви обстоятелства е паднал в ръцете им — не знаеше. Чувството, че е жив, му придаде първата енергия. Той побара с дясна ръка главата си, дето го болеше. Усети студено, мазно, лепкаво нещо по ръката — кръв. Попипа крака, който гореше, и разбра, че е изкълчен и че не може да се помръдне. Не можеше да мръдне и лявата си ръка! И тя бе навяхната. Под себе си усещаше гола земя и камъняк.

— Де съм аз? — попита се той.

Фана да се взира нагоре, но нищо не видя в непроницаемата тъмнина. "Такова трябва да е в гроба", мина му през; ума и ужас го облада. Полека-лека той дохождаше в себе си. Спомни си, че той бе влязъл в пещерата и че ненадейно бе пропаднад в някаква яма. Той дълго напрегà слух, но никакъв шум от света не достигаше тук. Тогава се уплаши още повече и фана да вика за помощ. Дълго вика, но никой не се обади. После фана да шатри със здравата ръка наоколо си. Напипа студени, отвесни стени.

— Аз съм на дъното на един кладенец! — изпъшка той.

* * *

Действително нещастният момък беше се сгромолясъл, без да подозира съществуването му, в един кладенец шестнайсет метра дълбок. Той беше изкопан от строителите на железницата за изпитване характера на почвата по-долу. Хоризонталната пещера, из която влезе, беше предварително пробита и служеше за улесняване копанта на кладенеца. Отворът му зееше сред пещерата, почти в дъното й; тъмнината го направи незабележим от неопитния инженер. Злата му орисия искà, щото той да влезе в пещерата, преди да узнае, че е извършена тая нова копан през едно негово служебно отсъствие.

Първата мисъл, що му вдъхна великото чувство на самосъхранението, беше да излезе от тоя гибелен кладенец. Той се изправи с викове от болест на левия крак само. Но как да се изкачи по тия отвесни стени, на които висотата не знаеше, с един навяхнат крак и с една изкълчена ръка и без никакво спомагателно средство?

— Но аз не мога, не трябва да умра тук жив погребан! — каза си той, па с големи страдания стана прав, като оставяше единия крак да виси, и безумно зе да драска стените с пръстите си. Тогава се убеди, че положението му е безнадеждно. Той фана пак да вика, като че можеше

някой да го чуе из тая бездна, да му дойде на помощ в този загубен под земята кладенец. Виковете му угасваха без отзив в гробната мрачина. Той чувствуваше, че светът беше далеч от него, вечността го обикаляше, смъртта, ужасна, безпощадна, чудовищно страшна го обфащаше в обятията си.

Но страшната жажда за живот пак се обади в него с всичката си сила и ожесточено упорство. Той задуши болките, що всяко негово движение усилваше, и зе да пипа навсякъде стените безцелно, безнадеждно. Внезапно, като простря ръката по-високо, той усети, че пръстите му допират не студена земя, а дъски.

— Ах! подпорните дъски! — извика той.

Това неочаквано откритие го ободри. Като инженер-архитект той знаеше, че по такива кладенци, за да не се срутва пръстта в тях, обикновено укрепяват стените им с дъски, приковани разредено въз тях, а въз дъските се приковават напречни дървета на разстояние един метър едно от друго, за да ги задържат по-здраво. Присъствието именно на тия напречни пояси представяше едничката точка за опора при възлизането. При ново попипване Керов намери най-долните дървета. Божествена луча изгря в нощта на неговата безнадеждност. И в същия миг той се залови на работа. Той фана да се повдига нагоре по тая естествена, макар и немислимо трудна при неговото положение стълба. Той си служеше за катерене само с лявата ръка и десния крак. Левият държеше постоянно висящ.

Когато се закрепи на първия пояс дървета, опирайки ръка на една стена, а крак на противоположната, той се почувствува така уморен, щото половин час стоя неподвижен в това положение. Странно, тук внезапно му се представи през ума детинството му, баща, майка... Видя някогашния си учител с дългата черна коса как му туряше ръката въз слоговете и той се смееше сега и му казваше: — "Хайде, хайде, изкачи се сега по тоя орех! Де да видя как ще си строшиш сега главата!"... И неговото жълто лице се смееше, смееше ехидно... Па бълнуването престана. Керов се покатери после до втория пояс със същата продължителна почивка. Той продължаваше още нагоре, и заедно с това бездната, над която висеше, ставаше по-дълбока над него. На всяка минута, повече и повече изнемощял, той се боеше от едно ново сгромолясване в дъното, сгромолясване гибелно вече.

Няколко часа в тая черна дупка се чуваше драскане, пъхтене, болезнено пъшкане, глухи блъскания по дъските, отчаяна борба с нещо си, като че някой грешник се силеше да се измъкне из един комин на пъкъла.

Подир свръхчовешки усилия в една уморителна и примеждлива гимнастика, при несносни страдания, телесни и душевни, Керов, премалял, се изкатери до горе и се простря полужив накрай дупката. Той беше вече извън гроба! Той беше на пътя към избавлението, към

живота. Животът! Как сега някак ново звучеше тая дума, какво гигантско, безконечно значение имаше сега тя! И внезапно в мисълта му се изпречи пак образа на Adèle. Бедната, знае ли тя сега?

* * *

Мракът и тук оставаше непроницаем. Позна, че е нощ — инък трябваше да дохожда от входа каква-годе виделина. И шум никакъв не идеше отвън. Очите му се взираха напрегнато на дясна страна, дето беше входа, дано забележи там най-слабия признак от обикновената нощна дрезгавина, но напразно: нищо не личеше. Тогава фана пълзешком да върви към там с дясна ръка и с ляво коляно.

След няколко минути пъплене в тъмнината, главата му опря в земя. Той побара и набута една стена от пръст и камъни, която съвсем заграждаше пътя.

Косата му настръхна, той се вкамени от ужас.

Сводът беше се провалил тази нощ и запушил изхода?

Той се намираше жив погребан! Опита се с чекията си и с ноктите си да пробива земята, но видя, че това беше безумно. Ноктите му се цепнаха, чекията падна безсилна от окървавените му пръсти… Невъобразим ужас го обзе.

Една непроницаема планина го делеше вече от света. Никакви сили човешки не можеха да му дойдат на помощ, никаква лъчица от надежда да проникне до душата му. Тук имаше смърт, смърт в най-ужасната си форма, при зверско гризене месата, когато свирепият глад закъса с остри зъби утробата му. А той я късаше вече.

Керов не викà вече, не плакà. Той се покори на съдбата си, падна няколко време в безумна апатия пред умиралката, неизбежна, фатална, решена. Един мнимоумрял, който се буди в гроба, се опитва поне в отчаяния си ужас да дигне пръстта над гроба си: Керов имаше над себе си цяла планина. И не се опита в нищо. Той изгуби свяст, парализия вледени всичките му духовни сили, цялото му същество. После настана нагла реакция. Помисли си за процеса на умирането, бавен, отвратително страшен; неговото въображение и плът трепнаха пред ужаса на грозните предсмъртни мъки.

Тогава му дойде едно върховно решение: да предвари агонията си още сега, на часа, без забава, като се фърли в кладенеца надолу с главата и чрез неминуема бърза смърт да тури край на всичко.

— Ох, боже! Ох, Adèle!

В тия думи тътнеше всичкият смут и тревога на една бедна душа, която се разделя от живота.

Той пролази назад и намери пипнешком дупката, която зееше невидима. Фърли шапката си да му остане гола главата, па си закрепи

коленете над бездната.

Току да се фърли, една светлина като една звезда се появи в дъното на противоположния край на пробоя.

Очите му се впиха в това видение.

Светлината се движеше, идеше насам. Тя фърляше бледо озарение на стените и свода, що бяха най-близко до нея. Светлината се клатеше и приближаваше. Приличаше на запален фенер. Керов гледаше внимателен.

Халюцинация, коварен блян на смутената му душа! Как можеше да иде това от оня непробит край, през недрата на земята ?

Но той зачу и шум от стъпки и сенки на човеци мърдаха.

Той неволно извика:

— Кой е там?

Фенерът бързаше насам и шумът и сенките заедно.

Тунелът се осветяваше по-близко. Керов можа да познае устата на дупката под себе си, останала по-черна.

— Кой е там?

Внезапно, като тикнат от стихийна сила, той припна по тясната ивица земя, останала между дупката и стената, и присрещна ония, които идеха.

— Adèle! — извика Керов в изстъпление.

И Adèle и той се фърлиха един другиму в обятията си.

....

След малко Керов, поддържан от Аделиния баща и от Adèle, водени от един работник с фенер, излизаше на чист въздух. Керов в смущението си бе сбъркал посоката по-рано и търсил изхода в слепия край на тунела.

Той бе стоял шестнайсет часа там.

* * *

— Аз ужасно се уплаших, когато узнахме ненадейно, че бил изкопан кладенец, за който мъжът ми не знаеше. Едно предчувствие за катастрофа ми дойде. Веднага тръгваме посред нощ да го дирим и за голямо щастие навреме стигнахме... — обърна се към мене усмихнато, но с овлажнели очи, младата госпожа Керова, която пътуваше с мъжа си във вагона, в който бях и аз, слушайки през цял час, покъртен, потресния инженеров разказ, предаден тука точно, в не лична форма.

Макар че разказът ставаше на български, който език малко знаеше, младата френкиня сфащаше развълнувана по изражението на очите и по движенията на мъжа си всичките перипетии на приключението, в което тя бе играла съдбоносна роля.

— Аз нали ти казвах, че един небесен ангел ще бди над мене в пещерата? — обади й се с любовна, щастлива усмивка по още бледо лице Керов.

— Заплес! — изсмя се тя, като го тупна галено по бузата.

— Adèle, признай си, ти си виновата за пропадането ми.

— Защо?

— Нали мислех за тебе тогава и ти миришех цветето? — усмихна се той.

— Знаете ли кое ме най-много удивлява, след като изслушах тая ужасна история? — казах аз Керову: — то е, че вашата коса не е сега бяла като сняг!

— И само една минута да се бях забавила — подзе госпожа Керова, — ти беше умрял…

После се обърна към мене с усмивка:

— Вие видите, че такива чудни случайности, невероятни съвпадения, не ги измислюват само романистите, тях ги има и в живота… Извинете, че докачих литературата — изсмя се тя мило.

— Напротив, госпожо, вие й направихте комплимент.

— Станция Лакатник! — извика навън кондукторът.

Влакът спря.

Аз се разпростих дружески с младите съпрузи, слезли на тая станция, и втори път от прозореца на вагона, като потегли влакът, се разкланяхме с госпожа Керова и с мъжа й, който още покуцваше.

София, юли 1901

Негостолюбиво село

Русинът, господин — нека го наречем Матвеев, отдавна заселен и на служба в София, страстен велосипедист, яхаше на двуколната си машина по правото и гладко шосе оттатък Враждебна, което се протакаше като опната струна из Софийско поле.

Жълтеникав облак прах се вдигаше от колелата, забуляше пътника и каскета му и се движеше заедно с него из равнината като една вихрушка, гонена от вятъра.

Матвеев беше пропътувал петнайсетина километра с голяма бързина сред несносната тежчина и жега. Залутал се тъдява по обяд, той беше потен, запъхтян, пламнал. Глад и мъчителна жажда се притуряха при умората му и увеличаваха нетърпението му да стигне първото село, което стоеше на пътя му, за да обядва.

Слънцето печеше нетърпимо от безоблачното лятно небе: омарата трептеше над пожълтелите стърнища, полинели лъки и засъхнали угари, които даваха тъжност на гледката. Никакъв звук от щурец по земята или птичка във въздуха не оживяваше глухотата на безлесното поле. Гущери се щурваха край пътя, уплашени в дрямката си от велосипеда.

В кръгозора през омарната мъглица планините очертаваха пречупените си линии в небето, също безцветни, мъртви под нажежените лучи на слънцето; те сякаш бягаха още по-нататък. Бягаше и съзираното по дърволяка си село, в което се впиваха жадните погледи на Матвеева. Както обикновено бива в минути на нетърпение и по равно поле, пътят се виждаше по-дълъг и целта се отдалечаваше като измамлив мираж.

Матвеев се каеше, задето се увлече в това пътуване през най-силната жега. Засъхналото му гърло гореше от жажда, струваше му се, че мозъкът му е запален в главата, гладът чрез остри бодове в желъдъка издаваше своя алчен гняв.

С истинска радост Матвеев спря пред първата отворена кръчма на мегдана в селото. Той допря велосипеда си до олупения зид и се обърна към шопа, що стоеше на прага, за да му поиска вода.

В тая минута се зададе един конник с каскет и гетри, който яхаше бързо по посока на София.

Матвеев позна в него един приятел, чиновник при едно чуждестранно учреждение в София, и го поздрави по немски.

— Африканска жега — каза конникът, като спря за минута, бришейки си потта по челото.

После се озърна по пустия мегдан, окръжен с плетища и дрипави къщурки, и прибави:

— Африканско село!

Па като запали цигара, продължи игриво:

— Да, африканска страна... Аз давам срок хиляда години на тоя симпатичен народец да се цивилизова... Вярно ли казвам? Обичам да се срещам с тукашните селяни, знаете ли защо? Защото по една асоциация на идеи винаги си спомням вълците и веприте, които биехме в горите на вътрешна Бразилия... А там прекрасен лов, любезни мой... Тука бедно, само пъдпъдъци... Но я виж там тоя с мустаците, на вратата! Един барнум би платил скъпо и прескъпо за него. Ах, тоя народец... Казвам ви: хиляда години срок давам. Вие, драги мой, направихте височайшата глупост, която познава историята. Сбогом!

И конникът поздрави весело и отмина.

Матвеев се обърна към кръчмаря:

— Хей, давай мене хладната водата!

Русинът, макар и живял в България доста, не знаеше още поне сносно български. Руският му език бидейки разбиран от всички в столицата, той не беше усетил нужда, нито ходеше пък да научи местния. На тая леснотия в общението с българите се дължи явлението, че русите от всички славянски народи най-мъчно и най-слабо усвояват българския език.

Кръчмарят, един здрав, гоен, червенобузест шоп с хитри очи, с големи, дълги до ушите ястъклии мустаци, каквито често учудват по селата, не се помръдна, като че не чу. Види се, че чуждото лице с голяма руса брада на пътника и грубичкият завален език, на който му искаше вода, му направиха лошо впечатление. А може би и наглият поглед на конника го разсърди.

Матвеев седна отвън на трикракото столче под сянката на стряхата, бришейки потта си и очаквайки вода.

Той се зачуди, когато видя кръчмаря, облегнат небрежно до вратата, че стои спокойно, чешейки влакнестите си гърди.

— Дай водата бе! — извика той нетърпеливо. Тоя рязък тон съвсем го погуби в понятието на шопа. Той се изкашля и продума кратко:

— Нямаме вода.

— Няма вода? — попита учудено русинът

— Няма, господине.

— А в село няма?

— И в село няма.

— Как?

Матвеев се разсърди.

— Ти вреш! — каза той.

— А?

— Фонтан няма?

Шопът никак не разбра.

— Кой ти разбира от езика! — избъбра той пренебрежително и си

влезе в кръчмата.

Матвеев кипна, но реши да действува с благост на упорития неприветлив селянин.

— Молим, платим… — подвзе той, като се изправи на вратата.

— Молиш се, ама късно… няма вода… — прекъсна го шопът и захвана да треби по поличките, дето се редяха чаши и съдове.

Приближиха се и други селяни, привлечени от велосипеда, още новост по онова време. В тая жега те носеха кожуси! Кръчмарят излезе и се посшушука с тях. Очевидно той им обясняваше с какъв човек имат работа. Те климнаха одобрително, напълно съгласни с онова, което той им казваше.

Русинът, възмутен, попита селяните отде пият вода, като посочи един кладенец наблизо.

— Из тоя кладенец само добичетата поим, водата не чини за хора, господине, не добра вода — отговориха те.

— Но человеци где поят се ?

— Ние ли? Ние си наливаме вода е-е-ей от тамока, от изворо при могилата ете… — и селяните посочиха един гол уединен рът, който стоеше надалече най-малко на пет километра. После прибавиха ухилено:

— Ваша милост с тия дяволски колца завчас ще хвръкнеш там — и те посочиха велосипеда.

Русинът ги погледна с ужас: жаждата го мъчеше, а тия селяни го пращаха още пет километра в пека! И как тъй може да съществува това село без вода край него? Той извади пари да им даде за водата, която биха му донесли от някоя къща. Но му отговориха, че нямало на тоя час вода никъде! Как! Хрумна му тогава да иде да се напие от блудкавата вада на кладенеца, но почувствува отвращение и поиска вино, поне с него да залъже на миг жаждата си.

— Свърши никсе виното господине — отговори кръчмарят — няма.

Той поиска поне да яде.

— Има яйцо?

— Няма.

— Има сирене?

— Няма.

— А пилето?

— Нямаме пилета.

— А там има — каза той, като посочи няколко кокошки, що кълвяха по мегдана. Кръчмарят отговори:

— Они са болни, не са за ядене.

Матвеев изпули очи.

— Дайте хляба само!

— Да ще господ хляб…

— Что?

— Свършил ни се, да прощаваш.

И другите селяни казаха, че у тях децата изяли всичкия хляб.

Ужасно.

Матвеев сред това село приличаше на пътник, заблуден в неизвестна пустиня, умиращ безпомощен от жажда и глад. И горко обидно чувство се появи в душата му.

"И ние ляхме кръв за тоя народ! — си помисли той злобно. — Може би имаше право фон Шпигел… — и повтори на ума си последната фраза по немски: Sie haben die grösste Dumheit in der Geschichte gemacht. Да, да, величайша глупост! Има право фон Шпигел…"

Трябваше да вземе какво-годе решение: или да продължи пътя си до обетованата могила, или да се върне веднага назад и да пие от поточето, което бе съгледал някъде далеко из полето.

Когато размишляваше кое решение да вземе, селяните се шушукаха, поглеждайки ухилено чужденеца. Стори му се, че имаше злорадство в тия погледи.

При вида на това безсърдечно отношение — защото не можеше да няма в селото вода, хляб и всичко — той пламна от ярост и избълва въз тях една руска псувня, останала фамилиарна у нашите селяни още от руската война.

Той намери само тоя способ да облекчи гърдите си, за да не бъде задушен от талаза, на неудържимия гняв, що кипеше в него, па било, че за това злите селяни би му заплатили с бой.

Чудно нещо! Вместо сръдня и докачване да покажат, селяните си продумаха нещо весело, па се приближиха.

Кръчмарят, който беше и кмет, пръв взе думата:

— Ваша милост от кой народ си, да прощаваш?

Матвеев отговори злъчно:

— Руский!

Кръчмарят го улови за ръката с желание да се здрависват.

— А бе холан, човече, оти не ни каза по-рано, ами ни мъчи така и ни увре в грях?

И селяните един въз друг се заредиха да му хващат ръката. Кръчмарят смеешком му обади, че го взел за "шваба" — в Софийско шопите така наричат неславянските поданици на Франц Йосифа — по вида му и като видял, че приказвал немски с конника.

— Па и приказката ти беше една такава без вкус, не за в хората.

Дойдоха и други селяни и взеха да се ръкуват. Кръчмарят ги оттикна и каза:

— Оставете го!… Ела, господине, всичко дал господ у нас: и студена вода, и вино, и хляб, и пиленце за християни като ваша милост. Ху, да се не види макар как не ни изпсува по-рано, да се сетим, че си наш челяк — нали сме си пусти говеда.

И знаменитият гост биде триумфално въведен в хладната механа.

* * *

По това време именно Стамболов, още всемогъщ властник, говореше на дописника на Келнише Цайтунг:

— Аз ослабих руското обаяние в България за пет-десет години.

Ако искрено е говорил Стамболов, това показва, че тоя даровит държавен мъж е бил лош психолог.

София, юни 1901

Михал Чонин

Разказ

Ето какво ми разказа г. К... в Градската градина:

Бях се наскоро завърнал от емигрантство в Русия.

Една юнска вечер, подир вечеря, дойдох тука да прекарам приятно няколко време при свирнята на циганския оркестър.

Беше още рано, та посетители почти съвсем нямаше.

Едвам ми донесоха кафето, зададе се насам един господин, моя пора, добре облечен, приближи ме и свойски си подаде ръката.

И аз му подадох моята, зачуден малко.

— Добър вечер! Не познавате ли ме ? — попита той усмихнато и принудено.

— Не мога да се сетя, извинете — рекох аз.

— Как? Михал Бекяров? — допълни непознатият.

— Не съм чувал това име.

— Да, да, да! — изсмя се той, — тогава ме викаха просто Михал Чонин в училището... Не помните ли? Ние бяхме съученици.

Името Михал Чонин изправи веднага в паметта ми образа на един мой съученик и приятел от преди трийсет години, отдавна забравен съвсем.

— Радвам се — казах аз с непритворено удоволствие и приканих стария приятел да седне.

* * *

Аз го гледах сега под освещението на лампите и никак не можех да позная в тоя повяхнал човек, с поглед скърбен, с лице бърчаво, избраздено от грижите на живота, моя едновремешен школски другар, пъргавия, ясния, жизнерадостния юноша, с когото делях игри, ученишки буйства и често — наказанията с дрянова пръчка за тях.

Той се викаше тогава Михал Чонин, беден сирак, носейки името на майка си Чона, защото баща му бе умрял преди добиването му. Как го обичах тогава?

И докато той ми говореше за едно, за друго от далечното и близко минало, аз, отговаряйки му само с къси "да" и "не", унасях се мислено в оная непрежалена епоха на чисти радости и безгрижни вълнения, свързани с живота на ученика. И спомените ми възкръсваха на рояци, ясни и пленителни, за борбите, лудориите на безпечните палави юноши, които бяхме тогава, ние, сериозните сега мъже, претоварени от грижи, рано застарели, обезкуражени от измамите на горчивия живот.

И докато Михал Бекяров ми говореше, аз се виждах с Михаля

Чонин — покатерени по черешите в нашето лозе, или брулейки недозрели ябълки по клоновете, надвесени над пътя от някоя чужда градина; виждах игрите ни на "роби" въз голата рътлина отвън селото, гонейки се в шумни дружини, боси — ние не знаехме обуща, — запъхтени, с изплезени езици; или зимно време, мръзнейки на двора по часове недалеко от един запънат в тора капан, издебвахме улавянето на някое врабче, което по-хитро от нас, отказваше се да клъвне коварното зрънце, турено за стръв; или бягахме от уроците по аритметика на циганите в колибите, търпяхме геройски студове и пренасяхме геройски после бойовете...

Ето един път ни запряха под одъра в училището, в пълна тъмнина, за наказание, че бяхме пуснали едно жабче в измлака на страхливия наш даскал... Михал замяка като котка в затвора, за да подплаши изобилните мишки, там и разсмя учениците и самия учител, който ни освободи, за да може спокойно да свърши урока... Тия лудости — когато бяхме в приготвителното училище.

По-после, долнокласници, ние вилнеехме цели дни по кърища, по долини и урви, зле учехме уроците, ядяхме киселец, пушехме цигари от сух орехов цвят, къпехме се във вировете под планинските водопади в една вода с температура близо до нула градуса, с бузи пресинели, без да ни втресе...; огласявахме балканските долове с бунтовни песни и класното училище в отсъствие на учителя; или обучавахме ръката си в мерене, лучейки с камъни гробищата зад черквата в училищния двор.

И чрез тия бесни салмувания ние, без да знаем, поемахме издълбоко талази от животворен планински въздух, развивахме мишците си, закалявахме нежния си организъм, може би и духа за по-леко противодействие на бъдещите жизнени несгоди... и допълняхме празнината в училищната програма, дето имаше риторика, пиитика, патология — бог да прости добрия ни учител П...! — а гимнастика нямаше.

* * *

И онова минало повече и повече въставаше пред мене благодарение на Михаля Чонин. Аз се зарадвах, като гледах стария, забравен приятел от детинската и юношеската възраст. Той ми ставаше сега близък, сроден, окръжен с обаянието на спомените ми. Когато най-после се измъкнах, освежен от техните вълни, аз го заразпитвах за живота му, за положението му и той с умилена излиятелност ми повери несветлото си, тъжно житие, което се четеше по лицето му.

Напуснал училището една година преди мене. Вуйчо му, обущар в

село, го турил в дюкяна си да го учи занаят. Научил Михал обущарството и работил до Освобождението. После напуснал тоя занаят, за да вземе участие в повдигането финансите на Източна Румелия в качеството си на бирник в Панагюрище. Но един ден панагюрци изгонват с тояги и с брадви бирника си под предлог, че те са изгорели във въстанието и земята им ражда само дренки, та няма от какво и за какво да плащат даждие… От Панагюрище минал не помня в кой град на областта, дето служил по просвещението и се оженил щастливо за една вдовица, която му донесла зестра два дюкяна и пет момичета от първия си мъж. Михал не се ограничил само с тая скромна деятелност: той се намесил и в политиката, зел участие и в Пловдивския преврат на 6 септември, а по време на Сръбско-българската война станал вестникар, за да подкрепи народния дух в борбата. Бил после съдебен пристав, полицейски пристав, околийски началник. Тая служба е била апогеята на неговото възвишение по обществената стълба, защото след това му тръгнало назад. Запрели го за някакви политически работи, а когато го пуснали, той гладувал няколко месеца без никакви средства за съществувание, после гладувал като отговорен редактор на някой софийски вестник, гладувал като избирателен агитатор. Едно счупено ребро в някакво сбиване при избор му останало само спомен от последното бурно поприще.

Трите му момичета и жена му се поминали. Двете му дъщери и един син ходели сега на училище.

— А сега как се поминуваш? — попитах го.

— Тъпчем земята — отговори Михал с горчива усмивка, като се поизчерви.

* * *

В това време се зададоха към нас двама мои познайници.

Като ги съгледа, Михал стана смутен, прости се с мене и си отиде бърже.

— Какво се разговаряхте с негова милост? — попита Ц., като ми подаде ръка.

— Бекяров ми е стар приятел от детинство. От тридесет и повече години не го бях виждал, побъбрихме си.

— Нещо разправи ли ви?

— Тоест, какво?

— По политиката например.

— По политиката почти не говорихме.

— И добре сте сторили.

— Повечето време той ми разправяше биографията си. Но защо тия

въпроси?

Другарят на Ц. подзе:

— Разказа ли ви биографията си до края?

— Близко дойде до него, но прибърза и си отиде.

— Като видя нас — каза той.

Аз го изгледах очудено.

— Но какво имате против него?

— Добре, аз ще ви доизкажа края на биографията му — каза горният и като се огледа предпазливо назад, дето много маси бяха заняти от посетители, каза ниско:

— Бекяров е "адютантин" сега.

— Адютантин? Какъв адютантин?

— Така наричаме сега полицейските шпиони, от които гъмжи градът.

— Предпазвайте се — забеляза другият.

Аз ги гледах смаян.

— Шпионин? Невъзможно!

— Шпионин е от няколко месеца — прибави Ц. — Завчера положително се убедих. Показаха ми по секрет разписките му в полицията и същия ден го ругах на улицата. Той се смути и побягна, както побягна и сега.

При това откритие аз се почувствувах зашеметен като човек, когото удрят с топуз по главата. Веднага си обясних знаковете на смущение у Михаля в края на беседата. По дланта на дясната ми ръка, с която бях стиснал неговата, усетих студени нервозни тръпки, като че бях фанал змия.

Бедният, нещастният!

До късно тая нощ не можах да заспя.

* * *

От тоя ден Михаля Чонин твърде рядко виждах, а съвсем рядко срещах. Той ме избягваше. При среща на улицата се втурваше в друга напречна улица. Срамуваше се от мене. Имаше още чувство за срам у него. А това значеше, че съвестта не беше умряла: умрял беше за обществото само човекът.

И аз се не можех, не исках да повярвам, че моят някогашен приятел — връстник Михал Чонин, нежният, живият, ясният Михал бе станал шпионин, бе достигнал до най-позорното нравствено падане. А очевидността беше тука нагло убедителна... Аз бих желал да не бягаше от мене, да опровергаеше страшното подозрение — и лесно щях да му повярвам... Но тоя бягаше от мене.

Съблазните на живота, нуждите му, поразиите му, вихрите на

обществените страсти бяха го рано изтръгнали от скромното, но сигурно убежище на честния труд, та да го фърлят в талазливото море на явния живот, с душа неподготвена за сурова борба и за съпротивление. Жалка играчка на случая, на хората, на фъртуните световни.

Бедният Михал!

Аз го презирах и го жалех.

За да изкара в тежката неволя залъка си, той се бе оставил да се плъзне и халоса в едно блато от срам, срам, чиято тиня нищо не измива: нито поправлението, нито покаянието, нито даже подвизи.

Кражбата, която законите строго наказват — даже разбойничеството, даже злодейството, за което човешкият съд е немилостив, често могат да намерят извинението си в немотията, в нуждите, в лошия нагон или отхрана, в полудите на страстите — често даже намират пощада.

Шпионството — зловещ двойник на предателството, — което никой закон не преследва, никой съд не наказва, не намира прошка в съвестите. За тоя позор няма милост.

Той беше шпионин! Той шпионуваше съгражданите си, приятелите си, роднините си!

Тоя Михал, както ми каза, има още три деца. Кога да е, случайно или от хорската жестокост ще чуят тия думи: "Баща ви беше шпионин!" Какво щяха да почувствуват ? Те щяха по-малко да настръхнат, ако им кажеха: "Баща ви беше убийца!"

Нещастникът!

* * *

Минаха се няколко месеца.

Един път получих едно писмо с непознат почерк, без подпис.

Авторът му, когото веднага познах, че е Михал Чонин, се обръщаше към мене със следните думи — аз ги предавам. буквално:

"Когато се видяхме в градината, аз знам какво ви каза г. Ц. Извинявайте за моята погрешка (той наричаше това погрешка), но аз само заради децата, които бяха гладни и голи, та паднах в изкушението на дявола. Заради това много се срамувам от вази, когато например да ви срещна. Извинявайте, пропаднал човек съм, заради че се намирах в голяма нужда и в положение на сериозност (и бил е още вестникар?!). И затова дръзнах да ви напиша настоящето писъмце, за да ми олекне малко на сърцето и по-добре да не съм се раждал. С почитание."

Имаше нещо трагично в това безграмотно, несвързано писмо. Аз виждах, че човекът е загинал, безповратно загинал. У него съзнанието

съществуваше за гнусотата на поведението му и му тежеше, но решителност да го напусне не се виждаше. Животът му посочваше толкова начини чрез честен физически труд да изкара прехраната си, колкото оскъдна и да бъде, но той го не виждаше.

Аз стъпках писмото.

Нещастникът!

* * *

Видях го още отдалеч, на дълги промеженини, два-три пъти, после го не виждах в София.

Вероятно премести се в провинцията, там да изпълнява мръсната си длъжност.

Аз го забравих.

Един летен ден се спуснах в Княжево от едно пеше пътуване до Златѐте мостове във Витоша. От камъняците едната ми обувка силно се разпра на носа и в първата градина, дето се спрях да почина, попитах за кърпач тъдява. Напътиха ме недалек, към едно дюкянче край пътя. Там заварих кърпача. Той с шило в почерняла ръка, с оваляна мешинена престилка, кърпеше внимателно с наведена глава един войнишки чизъм, стиснат в коленете му, едно хлапе изрязваше на масата му ивица от кожа.

Майсторът, както беше вдълбочен в работата си, не ме видя. Той си изправи главата и ме погледна само когато му казах: "Помози бог!"

Какво беше моето удивление, когато в тоя човек познах Михаля Чонин!

Той скокна стреснат, огледа се, побледня и направи неволно движение към вратичката в дъното, като да бяга, като човек, заварен в неприличен вид или в неприлична работа.

— Чакай, чакай, Михале — извиках аз, — дай да я стисна от сърце тая попукана, куражлия, честна сега ръка!

София, май 1901

Даскалите

Спомени из ученическите ми години

Мисълта ми се повръща далеко, далеко в миналото; тя лети из мъглявата и призрачна област на времена, мен забравени, потънали в океана на вечността. Въображението ми като един археолог при разкопки тършува, рови, дълбае в спомените на детинството и на юнашеството; то повече и повече се увлича в усилията си и намира в оная далечна за мен епоха неща мили, образи странни, затуряни в буренака на забравата, и с наслада се спира на тях и не иска да се раздели от тях.

Боже, при първото копване на мотиката му какъв рой от видения изскокнаха из гробището на умрелите работи!

И възкръсват сега в глъбините на паметта ми бледи образи и всичките са тъй мили и родни на сърцето ми! И душата ми в сладък копнеж иска да остане по-дълго време в оня ясен свят на детинските години, да се освежи в оня свят на невинност и радост, на простодушна вяра в доброто, тя, разбитата сега в разочарованията и бурите на живота, проядена от горчиви съмнения, изневерена от жизнения опит...

Не че ония години са били лишени и от мъки, и от горчивини. Имало ги е — те са другари човеку от люлката още, — но те сега са изличени, видят се само ясните страни на нещата и от далечината, от която гледаме оная доба, всичко в нея ни се вижда светло и радостно, тя стои вълшебна и лазурна, като далека планина в кръгозора: пропастите, траповете, зъберите се не видят и само хармоничните им линии се рисуват с възхитителна прелест на небето...

Но днес аз желая, плувнал в това тихо море от спомени, да се спра само на няколко образа, които там, из дълбочините на миналото ми, ме гледат ту ухилени, ту сурови, но еднакво мили на душата ми: образите на моите учители.

* * *

Първият, когото помня по-ясно, е даскал Атанас от Карлово.

Аз помня един висок човек, черноок, с бледно, кротко лице, облечен в черни шаячени френски дрехи, с фес и пръчка в ръката.

Но от това повече не знам за личността му. Нравът му, характерът му, духовният човек изчезват из паметта ми. Виждам само високия човек с бледно, кротко лице, мисля, че беше хубаво, и нищо повече.

Той беше мой учител в основното училище (тогава наричано "взаимно", дето баща ми ме заведе тържествено, пременен с нови алени катъри и черни басмени карвани, на седмата ми година (1857

г.).

Тогава първоначалното образование се даваше по алилодидактическата или макланкастерската метода. Помня как даскалът водеше пръста ми по пясъка на чина, за да чертае големи букви; как силно дъхаше сетрето му на тютюн, как блъскаше по чина пръчката си, за да спре безчинното шумене на децата или ги шибаше по дланта на ръцете за вироглавство.

Около тая личност възкръсва в спомените ми сложната и чудна обстановка на основното обучение, целият арсенал на ланкастерската мъдра метода: железните полукрузи до стените, "таблиците", окачени по тях, по които велегласно сричахме напечатаните едри слогове и думи под ръководството на по-опитен ученик с изострена тояжка в ръка — "показалец", въртящите се четвъртити дъсчици, забучени в началото на чиновете, чието движение водеше уроците по чина.

Имаше един сонм ученици, облечени във високите длъжности квестори и началници: "главни надзиратели", "общи надзиратели", бдящи за тишината от височата на "седалището" (един вид катедра), които оглашаваха училището с провлечени извикванета: "Аврам Петков, невнимателен!", "Чоно Иванов, непокорен!", "Васил Димов, безчинен!", имаше "дверници". Около тия цербери при училищните врати постоянно се трупаха ученици със знаменателни пристисвания, показвайки, че имат безотлагателна нужда да излязат...

По стените висяха големи табли от мукава с мъдри назидателни надписи: Бой се от бога, почитай царя; Всяко нещо на мястото си и всяка работа на времето си; Леността е майка на порока; Направи добро и хвърли го в морето и други подобни афоризми. Пред седалището висяха на черни гайтани черни дъсчени табли с надписи: неприлежателен, безчинен, ленив, непокорен, развратен и пр. Тия табли имаха страшно значение, те бяха оръдия за морално наказание за ония, които се провиняваха в горните смъртни грехове. Подир трикратното предупреждаващо извикване на общия надзирател непоправимия ученик изкарваха отпреде пред седалището му и му окачваха на врата една от таблите, а понякога и по няколко според естеството и броя на престъпленията му. Тъй с тия опозорителни емблеми на гърди той стоеше няколко часа, изправен или на колене пред учениците.

Запасът от наказателните мерки не се изчерпваше с това. По-важните грешници туряха в "тъмницата", която се намираше под седалището. Тя беше тъмна, тясна, ниска которка, в която се влизаше лазешком; миришеше вътре на мухъл и на мишина и се населяваше от орди плъхове и мишки — ужас за запрените.

Освен биенето по ръцете имаше биене по задницата на престъпника, чушнат на някого. Най-жестоко беше "фалагата": поваляха ученика двама здравенаци, дигаха му босите крака — всички

ходехме тогава по Кнайповата метода, — сбираха ги и подлагаха ходилото им на учителската пръчка при раздирателните вопли на ученика.

Но най-голямото наказание, по-страшно от черните дъски, от тъмницата и от боя, беше едно друго — повече нравствено, отколкото физическо наказание, считано най-опозорително: намазваха лицето на ученика с мастило и го излагаха на безжалостните и злоради присмивки на децата — защото децата са животински жестоки в своята ангелска простота…

Подир това наказание идеше изпъждането.

Тая знаменита ланкастерска метода беше предвидяла и награди за добродетелта. В противоположност на черните табли имаше и червени табли, по-малки и с червени гайтани, с надписи: похвален, прилежателен, благонравен, трудолюбив, примерен. На щастливците, които се отличаваха с тия доблестни качества, окачваха им червените таблици на гърдите и с тях се занимаваха за завист на другарите им.

Добрите ученици награждаваха с "фули" (вули), четвъртити късчета хартия с училищния печат на тях, на който имаше изобразен петел — емблема на пробуждането! Имаше напечатани с червена, жълта, черна багра. Червените бяха главни, първостепенни награди. Тия "фули" бяха скъпоценнни неща, защото ни служеха за откуп от наказанията. Сгрешилият ученик можеше да избяга черните дъски, боя по ръцете, тъмницата, даже фалагата срещу плащането толкова и толкова фули — учителят определяше числото им спроти степента на вината.

Имаше някои хитреци, които по незаконен път си набавяха тия спасителни хартийки: подкупуваха училищния слуга с торба орехи или с тютюн и той издебваше да грабне от учителската стая цели снопове фули; други ги добиваха чрез сродниците си, които имаха чест да бъдат близки приятели с даскал Атанаса. Мнозина ги добиваха чрез по-кавалерски начин: носеха му вкусен обяд от дома и той щедро им се отплащаше с червени петели.

Помня обаче, че ние пестяхме богатството си само за важни случаи и геройски подлагахме ръце под пръчката, пазейки билетите за по-черни часове. Дяволи бяхме!

Този даскал Атанас, туй непостижимо високо същество за нас, този Юпитер, въздаятел на мъчения и награди, един ден се изгуби от очите ни, напусна училището.

Свърших основното училище при други учители. Но или по-късото им учителствуване, или по своята незначителност те не оставиха никакви следи в душата ми. Една трайна диря остави там изпъкналата, самообразната личност на учителя в класното училище (тогава наричано "главно"), при когото минах от взаимното.

* * *

Той беше даскал Юрдан (Ненов) от Пазарджик.

Около четирийсетгодишен мъж, с характер пъргав, жив, припрян, надарен с голяма енергия. Той имаше дарба на словото, реч ясна, увлекателна, глас силен, който ставаше страшен в минути на гняв.

Несвършил никакво високо училище, с познания откъслечни, безсистемни, той заместяше липсата от учителска подготовка с добра воля и трудолюбие. При него Сопотското училище, тласнато нагло напред в уред и преобразования, дойде в процъфтяване. То привлече ученици от разни краища на България и пусна рояк учители.

Един любопитен случай, тогава нерядък при учителските нрави и съперничества, даде възможност на даскал Юрдана да се прочуе с ученост и да повдигне славата на училището.

По покана от карловския главен учител, даскал Димитра, руски възпитаник, той отива с учениците си от горните класове да присъствува на карловските изпити. Там, не знам как, залавя пред захласнатото множество учена препирня с даскал Димитра върху въпроса: има ли у животните разум? Даскал Димитър доказвал, че има, понеже, "като посегнеш да хванеш една муха, тя бяга!"; даскал Юрдан поддържал, че има само нагон. Това прение, което наумява публичните наддумванета на старите атински мъдреци, застрастява и двата града и ги разделя на два враждебни стана, а от тях минува в стълбовете на цариградските вестници. Учените хора в Цариград отдават правото на даскал Юрдана. Подир тая присъда, която нанесла жесток удар на даскал Димитровото честолюбие, Карловското училище останало посрамено, учениците от по-предните фамилии го напуснали и минали в Сопот да слушат мъдростта на сопотския Аристотел.

(Аз съм бил тогава още доста малък, в първия клас, за да разбера добре тия работи, и ги разказвам както тях, така и осталите, които следват от него време, според както по-после ги бях научил.)

Но тържествуващият даскал Юрдан не задряма въз лаврите си. За да порази още повече въображенията със своята всестранна ученост, той даде по-голям салтанат на програмата си. Освен десетината общообразователни предмети, с гръцкия и турския език напанагон, той въведе в горните класове и руския и френския езици, които скришом учеше едновременно с учениците си; въведе турската история на сръбски език: "Історія турецкого царства"; въведе пиитика, въведе астрономия, въведе етика, въведе метафизика! Това беше една оргия от наука, една програма, ослепяваща взора, един хаос от дрипи на знания, тъпкани в ученишките мозъци с харбия!

Геометрията предаваше на Трапето — един гол рът над Сопот, — дето учениците му изнасяха колове (жалони), компас на триъгълник и правеха геометрически измервания и "межевания" пред погледите на

смаяните от тая тайна и дълбока наука сопотненци.

Един ден на даскал Юрдан скимна да стане поет. Аз го помня как, седнал по турски на одърчето на училищния двор, в зеления си кожух, с чибук в лявата си ръка, с фес, потикнат назад, той важно и съсредоточено броеше на пръсти слоговете. Дълго време той работи над това поетическо произведение и когато свърши песента, измисли й и глас и ни научи да я пеем. Първото четиристишие и сега го помня:

На насочена рътлина,
при изданките Балкана,
на цял век от четвъртина
храм Минерви се намира.

Тия засукани с тъмен смисъл и славянски падежи стихове бяха едно славословие в чест на сопотското училище и по отражение на жреца, който служеше в тоя Минервин храм.

Имаше реформаторска жилка у даскал Юрдана. Понеже целият училищен двор бе обхванат от гробища, по негово настояване едната му половина се освободи от тях, за да има място за ученишките игри; гробовете се оградиха със стобор; направи се градина; донесоха се отвън големи дървета и се насадиха там; съгради се още едно училищно здание в двора; купиха се глобуси-земният и небесният,— разни физически уреди, геометрически потреби и други учебни пособия. Образува се и скромна училищна библиотека — от руски книги и от сръбското списание Гласник. Епитропите го слушаха, а градът, богат тогава поради цветущата си промишленост с гайтани и басми, не се скъпеше за тия жертви.

Човек съобразителен, с ум и похвати практични, той знаеше гъделите на гражданите, галеше вкусовете, почиташе понятията на времето, не пренебрегваше и фокусите, за да се повдигне в очите на сопотенци. Той беше строг към дисциплината и извън школото — учениците си отиваха у дома благочинно, наредени из улицата на синджир, дълъг половин километър; внимаваше за редовното посещение църквата, псалтуваше в нея и държеше слова от амвона. На големи празници повеждаше ни по домовете на първенци и чорбаджии да им честитим с приличните на случая песни, съчинени от Якима Груев.

И славата на нова Атина растеше!

Но даскал Юрдан имаше един малък порок; ужасно биеше и падаше в необуздан гняв от най-малки погрешки на възпитаниците си.

Той стана особено сприхав през последната година, когато усети, че безпокойните гьопсенски атиняне му са се наситили и че положението му е разклатено. Той разнообразеше наказанията си, обаче: помня един ден за слаб урок осъди десетина ученика — в тях и

мене — на глад. След като не ни пусна за обяд, той забрави да ни пусне за вечеря. Стъмни се съвсем, а ние трябваше да нощуваме гладни в школото. Мъката ни беше толкоз по-голяма, че тая нощ ставаше в града "донанма" (илюминация) за някакъв празник на султана. Ние със завист гледахме от прозорците запалените долу на мегданя катраневи толуми, при които ставаше народното ликуване в чест на Абдул Меджида. Не смеейки без заповед да си идем, ние решихме да развеселим тъгата на затвора си, като изпълним в същото време верноподаническия си дълг към султана. Събрахме около петдесетина кандила от гробищата, запалихме ги и ги наслагахме по чиновете и прозорците на взаимното училище и докато нашите другари пееха долу на мегданя султановия химн "Нешири нур Абдул Джихан", съчинен от Яким Груев, ние заревахме "Поискал гордий Никифор", съчинение на същия. Тази песен беше тогава един вид българска марсилеза, тя бе усвоила и гласа на френската — Чинтуловите бунтовни песни не бяха още излезли… Даскал Юрдан, който участвуваше в тържеството, като съгледа отдолу ярко осветленото училище, помислил, че е пожар, и търчешката дохожда и ни заваря посред лудорията ни, тъкмо когато с геройски кръвожадни маханета ние пеехме тия думи на цар Крума към войската си:

Сечи, коли!
Отечество да се освободи!

Като видя запалените в чест на султана гробни кандила, той ни изгледа свирепо, със застрашителен вид; но било че се съзна виноват в забравянето да ни отпусне или поне да предупреди обезпокоените ни домашни, било че се уплаши от числото ни, той надделя гнева си и ни каза само строго:

— Вие ще запалите училището! Пилейте се оттук!

Па се затече да изгаси запаления прозорец от едно кандило.

Ние победоносно продължихме марсилезата си и из улиците…

Даскал Юрдан учителствува седем години, срок, дълъг за онова време. Неговото учителствуване състави епоха в историята на сопотското училище.

Той сега доживява дълбока и тежка старост на скромна пенсия в родния си град.

* * *

През негово време учител по турски беше турчинът Иланоолу от Карлово.

Иланоолу беше от рода на ония полуевропейчени турци, под сетрето на които се криеше незачекнат азиатец. Той беше едър, с

брада на ефенди, с изпулени дремливи очи, с тъпо, подпухнало лице, по което се четеше страст към ракията. Той носеше с философска небрежност кирливия фес на бръсната глава, френските си черни шаячени дрехи — охлузени, с оръфани крачоли прешироките панталони и подпетените си калеври на боси крака.

Всяка заран той идеше от Карлово да преподава с гърлест глас по шарената си книга, с крачоли и джубе есенно време, оплескани с кал от лапарите му, за което общината му плащаше едно нищожно възнаграждение. Тоя симпатичен проводник на турската премъдрост в сопотското училище притежаваше до изумителен начин способността да лъже. Той лъжеше без нужда, без цел, само за изкуството! По тая причина преиначаваха името: Яланоолу (лъжлив син), вместо Иланнолу (змейски син).

За дълго време още неговата раздърпана, небрежна носия, особено омразата му против копчетата, увековечаваше спомена му в града. Когато бащата се скарваше на сина си за неприличния му вид, казваше:

— Маскара, ходиш с разкопчани панталони като Иланоолу! Или:

— Оцапан си в крачолите с кал като Иланоолу. Еднаж беше му се случило едно приключение, неизразимо комично само по себе си, но което беше оставило в душата му най-сладостни трептения…

Една млада калугерица тръгнала сама по някоя бърза работа за Карлово. Кърът бил съвсем пуст; тя се бояла да не би да срещне някой турчин и се озъртала плахо, дано зърне пътник българин, да другарува с него. Кога слезнала в дълбокия дол на Сопотница, тя с радост съгледала там една друга пътница-калугерица, която гърбом се била навела нещо. Младата калугерица бързо приближила наведената, тупнала я весело и казала:

— Ух, божке, добре, че те застигнах, заедно да пътуваме.

Но какво било смайването й, когато пред нея се изправил във всичкото си величие Иланоолу.

Тя го взела погрешно за монахиня, като го гледала гърбом и наведен-той си изваждал един камък из калеврата.

Иланоолу бил сладко погъделичкан от тая свойщина на калугерката и й отговорил, че и той усеща голяма радост да пътува другарски. Светата жена потънала в земята от срам, но покорила се на съдбата си и продължила пътя си до Карлово заедно с тоя необикновен кавалер за велико изумление на срещнатите българи.

Историйката дълго време весели Сопот, а най-много — младата бъбрива монахиня, която я разказваше наляво и надясно.

На Иланоолу обаче остана в душата светъл спомен за едно романтично приключение.

В доверителните си беседи с близки приятели той раздухваше историйката до размери на една любовна приказка от "Хилядо и една

нощ".

Тоя достопаметен турчин прекрати посещенията си в сопотското главно училище, щом го напусна даскал Юрдан.

* * *

Назначиха главен учител даскал Калиста (Хамамджиев).

Стар, висок, с голямо бяло, благородно лице човек, от преднйо сопотско семейство. Учител през младостта си, той после станал личен търговец в Цариград, но пропаднал до фалит по стечението на злополучни обстоятелства.

При всичко, че бяхме безгрижни юноши, ние със скръб забелязвахме как тежеше върху тоя достопочтен човек нещастното му корабокрушение в търговията. Не до учителствуване беше на тоя човек с разбита душа и поприще, с неизлечими рани, нанесени на неговата човешка чест и честолюбие. Защото онова грубо време съвсем се различаваше от днешното по първобитните си понятия за честта. Тогава фалитът на един търговец беше смърт за тоя търговец, смърт нравствена и обществена, бил фалитът злоумишлен, или не. Днес той е нещо маловажно и не отнема нито почтенството, нито е преграда, за да се стигне дори най-високото стъпало на обществената лестница... Но в тясната среда на своите еднограждани даскал Калист продължаваше да се радва на почет и симпатия, което не го правеше по-щастлив. Той страдаше, той беше все угрижен. Гледахме го как ходеше цели часове надлъж по дворската ограда с климнала глава, принуден да подхване на старо време изново учителското занятие, което изпълняваше добросъвестно, но без охота и без кураж... Той умря от апоплексия след няколко месеца.

* * *

Класното училище овдовя за неделя или две, доде дойде новият учител.

Ние с трепетно любопитство, даже с тревога очаквахме да видим новия си наставник. Какъв ще бъде? Декашен? Лош? Добър? Тия питанета занимаваха нашите млади умове.

Но един ден влезе в класната стая един непознат господин с голяма глава на къс врат, с дебела, набита снага, със сухо, изцедено чипо лице, облечен в богата руска шуба с широк бобров вратник.

Той ни се поклони, твърде побледнял от вълнение.

Това беше новият ни учител, даскал Партений (Белчев) от Троян.

Студен, неприлепен, дивичък, като същи руски семинарист (той

беше свършил Киевската семинария), даскал Партений не ни направи внушително впечатление. Той ни се видя необичен, със сух характер, духовно чужденец нам, сякаш с него заедно нахлу в училището една вълна руски студ.

Седнал на катедрата с голямата си руска шуба, с тържествено замръзналия вид на немски професор по теософията, той ни четеше бързо с глух, треплив глас уроците от руските си учебници — най-напред всяка фраза по руски, после преведена на български — по един безжизнен и отегчителен начин. И като го гледахме тъй, ние жалехме за даскал Юрдана и мислено го гледахме как в зеления си кожух, ходейки назад-напред, ни разказваше урока живо, с понятна, увлекателна реч, която събираше всичките внимания.

Даскал Партений подир всеки урок влазяше в стаичката зад катедрата да пуши — той пушеше страстно тютюн, чийто дъх се разнасяше с дрехите му и напояваше въздуха, дето минеше.

Полека-лека той се свикна с длъжността си, стъпи здраво на краката си, доби свобода и мекост в обноските, заинтересува учениците си чрез устен разказ и им запечели симпатията. Хвана даже да се появява добродушна усмивка по студеното му лице, което, дошло изпито и бледо от усилените екзаменни приготовления в Русия, а може би и от студенчески полуглад, доби здрав, румен цвят и взе бързо да пълнее и да се гои.

Даже хвана да ни бие!

И как биеше! Пръчката падаше въз месата като топор въз дървото. Загорецът дебнеше жив под мантията на семинарското възпитание. Той употребяваше възклицанията: "ну" и "дурак!" — думи, на които значението тогава не разбирахме.

Но това само в минути на гневни пламвания. Повечето време даскал Партений беше добър и ни правеше да забравяме свирепите му пориви... Обичаше да се отбива от урока и свойски и увлекателно ни разказваше сцени от студенческия си бит, за Русия и руските нрави, излагаше ни съдържанието на Шекспировите драми: Цар Лир и Макбет, на Ромео и Юлия. Въпреки загорските удари той беше поетическа природа: декламираше ни с чувство стихотворения от Державина, Ломоносова, Крилова, особено панславистките стихотворения на Хомякова:

Высоко крылья ты расставил,
Славян полуночный орел,
Далеко гнездо ты поставил,
Глубоко в небо ты ушёл!

Тогава той се запалваше, махаше с ръка из въздуха с възторжен лик, със заискрели от вдъхновение черни очи.

Ние пръв път слушахме руски стихове. Тяхната музика омайваше

слуха ми и сърцето ми. Дотогава аз бях само чел Славейковите песни, които знаех науст, но страстно обичах бунтовните и народните — последните намирах в Български книжици. Но да се опитам да пиша и аз стихове, тая мисъл беше далеко сто хиляди морски мили от мене!

Той въведе и руския език, който предаваше систематически и умело; после френския по Олендорфовата метода, който никак не знаеше. Помня, че femme той изговаряше фем, така и ние я научихме... Въведе и риторика, и пиитика (пак!), и патология, понеже бяхме изчерпали вече всичките останали съкровища на науката!

Идеха често епитропите във време на преподаване. Даскал Партений в желанието си да им не дотегнат тия високи науки, а може би и да се не забъркат учениците, обръщаше думата на по-лесни предмети. По-често караше някой ученик да разкаже нещо из руската история за Петра Велики, за Суворова, за Наполеоновото поражение в Русия и за московския пожар. Той сам грабваше предмета от ученика и го развиваше красноречиво пред зяпналите в устата му настоятели. Или пък изкарваше ученик да покаже на картата колко е велика Русия и сам триумфално правеше с пръст един величествен кръг по картата, определяйки безкрайните предели на руската империя. И горд, тържествуващ, извръщаше очите си към възхитените гости и възклицаваше: "Ну?" И епитропите винаги напущаха школото с лица светнали, които сякаш казваха:

— От тоя по-добър даскал — здраве!

Като даскал Юрдана и той на последно време особено освирепя. Гневеше се от малко, биеше за нищо, грубеше. Като се захванаха преговаряниията за изпита, ние, учениците от четвъртия клас, най-горния, решихме да го помъчим по един много оригинален начин: наговорихме се да се покажем, че сме забравили всичко, що сме учили през годината, като се готвехме скришом за изпита.

Ние изиграхме добре ролята си. Изпитът приближи, а ние все не знаехме нищо. На въпросите си Партений получаваше само мълчание или нелепи отговори. Той дойде в полуда. Ние тайно се наслаждавахме от гледката на безсилната ярост, на страданията му, на отчаянието му. Той не знаеше как да си обясни това внезапно умствено затъпение на целия горен клас. Той ни повтаря пак уроците, мъмра, руга, плаши, би, моли — безполезно. Пропадането в изпита на най-горния клас, на най-развитите му ученици, го ужасяваше. В навечерието на критическия ден Партений от нервно напрежение и мъка падна болен. Тогава се смилихме. Съобщихме му чрез подидаскал Нача, че ние сме готови за изпита. Горкият Партений оздравя веднага. Помня и сега щастливата му и блага усмивка, с която влезе в класа и ни каза:

— Ну, прекрасно, у вас има римски характер.

Той обаче не измени своя: той стана благ, доде минаха изпитите

благополучно, но едно затаено чувство от мъст остана да тлее в душата му и то избухна по един нищожен повод през новата учебна година — пак защото показахме "римския характер". Но за това — веднага.

* * *

Тогава учител по турски език ни беше взаимният учител даскал Стефан (Кушев) от Клисура.

Той беше и псалт. Гласовит млад човек с добра, благодушна физиономия, с вечна усмивка на нея. Освен турски език, за който проявих ужасна бездарност, той ни предаваше пение и псалтикия. Но при всичките египетски мъки, които си давах, аз не можах да разбера тайнствените йероглифи на тая наука. Тая невъзприемчивост към византийската музика огорчаваше баща ми, петимен да ме види да пея херувикото в черкова по всичките правила на изкуството.

Аз обаче му давах едно удовлетворение: пеех Достойно есть, глас пети, соло, пред иконата на света Богородица и произвождах — нека се похваля — безподобен ефект със звънливия си висок тенор. Разчувствуваните баби се просълзяваха. Поп Станчо на излазяне при вратата, дето миросваше, ме благославяше и ми казваше:

— Кучешки сине, ти си цял ангел!

А лицето на баща ми? То грееше като ясно слънце от гордост и щастие, когато му честитяха чорбаджиите:

— Минчо, да ти е жив. Владика ще стане.

Всяка света неделя аз печелях нови лаври със сладкогласието си. Това ми коствуваше твърде скъпо: при моята срамливост аз не се усещах на небето ли съм, на земята ли съм, чувствувайки себе си изложен на толкова внимателни погледи. Аз се връщах при аналоите цял разтреперан…

Но сред тия музикални триумфи едно неприятно събитие огорчи душата ми и ми вдъхна отвращение към църковната музика.

Аз и неколцина още по-гласовити ученици от четвърти клас бяхме отличени със завидната чест да държим исо на херувикото на даскал Стефана. Исото състоеше в приглашане на псалта с едно проточено безконечно мучене: а-а-а-а! Един път почувствувахме отвращение към тая безславна роля и се заинатихме да не пригласяме на херувикото. Напразно даскал Стефан ни правеше знаменателни знакове с поглед и с ръка — херувикото му продължаваше да се разнася голо, сиротливо, шуто из тишината. Настана учудване в черквата, недоумение голямо се изобрази по лицата. Как, херувико без исо? Това бе нечута съблазън! Погледът на псалта гореше от гняв. Лицето му, обикновено червено, се обагри още повече от ярост. Даскал

Партений пък, до него, в трон, побледня като стена. Но ние, навели очи надолу, немеехме упорито.

Сутринта учениците с удивление видяха в коритото на училищната чешма, че киснеха сноп дрянови пръчки. Присъствието на тия подозрителни неща произведе тайно безпокойство. Скоро назначението им стана явно.

Занадохождаха един по един епитропите, между тях и баща ми, също епитроп, и влязоха в учителската стая. Подир малко излязоха мрачни и намусени, заедно с даскал Партения, пребледнял — той пребледняваше, когато беше гневен. Всички влязоха във взаимното училище. Повикаха и нас, бунтовниците. Разбрахме веднага, че буря висеше над главите ни. Без да ни каже нещо, даскал Партений извика един снажен ученик, с мишци и сила на гладиатор, и му заповяда да чушне едного. Пръчките запращяха по месата. Викове, писък, плач. После — втори, трети, четвърти и т. н. — минаха на гърба на гладиатора. Сред прасъка на дряновиците, от които отхвърчаха късове, и виковете на чушнатите бунтовници ехтеше гърлестият левски глас на стария епитроп хаджи Пенча:

— Да ви кажем вам един бунт, магарета!

Баща ми стоеше мълчалив, намусен, леден.

Тук разбрахме, че се плащаше и старият борч — за първия "римски характер"...

Остана небит само главният виновник, организаторът на страшния бунт.

Той си честитеше мълком това щастие, докато битите, превивайки се още от болки, хвърляха злобни погледи на него, пощадения, възмутени от това несправедливо правосъдие. Но веднага се разбра, че и неговата присъда била подписана в учителската стая. Войводата беше наказан по следния начин: почерниха му лицето със сажди, додето заприлича на негър, па накараха учениците наред да минат край него и да му се присмиват. Учениците обаче без възхищение се ползуваха от това. По едно добро чувство на другарство и милост те минаваха, без да го поглеждат...

Но тоз последният извика отчаяно и падна в несвяст.

Изнесоха го да го свестяват при чешмата.

Такава печална сетнина има нашият пръв опит за възмущение против началството...

Моето припадане — защото негърът беше пишущият — порази силно баща ми. У дома, като се видяхме, той беше благ. Казаха ми домашните, че той се върнал от училището с овлажнели очи...

Като да ми даде един вид удовлетворение, той се пристори, че не вижда вече, че аз престанах да държа исо при аналоите. И Достойно есть, глас пети, престана да звънти пред иконата на света Богородица и да умилява до сълзи благочестивите души. Значи, аз победих. Като

Франциска I подир боя при Павия имах право да извикам: "Tout est perdu fors l'honneur".

И даскал Партений като че се срамуваше от дивашката жестокост на наказанието. При първия урок с околни думи изказа нещо като съжаление, подсладено с неговата блага, фамилиарна усмивка. Даже една вечер у дома, по заговезни, той се възползува от случая и се целува с мене за прошка и забрава на миналото...

Както видите, нито съм простил, нито съм забравил!...

....

Тези варварски изтезания, тези унизителни наказания, предизвикани от нищожни простъпки, не се обясняват само чрез кривото понятие за методата на възпитанието в оная епоха; в тях прогледжа и вродената свирепост на едно робско племе, загрубяло под теглото на вековния ярем, затъпяло за човешки чувства и за милостта към слабия, понеже никога не ги е срещало към себе си у тираните. Грубите нрави и грубите понятия за възпитание бяха се съюзили, за да направят школото не свещен храм на облагородяваща наука, а място за инквизиция и мъчение, мисълта за които правеше да пребледнява ученикът, като тръгваше заран за училището. Бащите и учителите бяха съгласни върху светостта на пръчката "растение, израсло из рая". Бащата, който завождаше за пръв път сина си на училище, казваше тържествено на учителя:

— Даскале, месо ти го давам, кокали ми го върни: човек да го направиш!

И даскалът, често много добър човек, както беше тоя вечно насмихнат даскал Стефан и тоя възторжен ентузиаст и поет, даскал Партений, в пълно съзнание, че върши благо дело, зверствуваше над беззащитната си жертва, за да изкара из нея добър човек...

Нека не корим тия наставници, нека не бедим тия бащи, жестоки в слепотата си, свирепи в любовта си. Те не са криви, те са били синове на епохата си.

Нека пратим признателен поклон и на българското училище от него време: каквото и да беше, то има велика заслуга: приготви бъдещето...

* * *

Като подидаскал беше тогава и даскал Начо (Трувчев) все из Клисура.

Той не ми беше учител, но тъй постоянно го виждах, тъй беше неразделен от двамата горни — в училището, на разходка, на веселби, — щото не мога да го пропусна, като говоря за тях.

За него имам да кажа само едно: той беше хубавец. Белолик,

черноок, румен, с изящни мустачета и с песнопойски глас. Беше също псалт в черквата. Клисура тогава изнасяше псалтове за ближните градове, както Сопот — лук и чушки.

Любител на турските манета и на страстните погледи, законодател на модите, той беше героят на жените, които го бяха прославили чрез вплитане името му в една лека простонародна песен:

Кой ти купи коланчето?
Купи ми го даскал Начко:
аз да нося, той да гледа…

………………………………

Най-после даскал Партений се погрижи и за своето благополучие. Той се ожени за една напета мома, щерка на един първенец, както направи едновременно и даскал Стефан. Това сродяване донесе щастие на човека, нещастие на учителя. Партениевият дядо принадлежеше към една от враждуващите партии и противната партия, която държеше училищното настоятелство в разгара на борбата, за отмъщение на тъста извади зетя от служба посред година!

Партений Белчев се помина преди няколко години, като гимназиален учител в Пловдив, беден, претоварен със семейство.

Даскал Стефан загина още в Руско-турската война, обесен в Пловдив като въстаник.

Жив е още даскал Начо, в качество на суров, побелял нотариус в Пловдив. Де са ония черни мустачета? Де миналата възпята слава?

* * *

След уволнението на даскал Партения, при когото с пиитиката и патологията бях изчерпал всичките съкровища на човешкото знание, баща ми ме прати в Калофер да уча езика на Омира и Платона при главния учител даскал Ботя.

Аз имах двойната чест да бъда ученик негов и другар негов, бидейки назначен подидаскал в основното училище там.

Бащата на прочутия наш революционер-поет беше забележителна личност.

Висок, снажен, почти колос, какъвто беше и знаменитият му син, стар и грухнал вече, но бодър духом и с ведър ум, той внушаваше неволно уважение. Голямото му въздълго, кокалесто лице, грапаво от шарка, носеше строгия печат на тежък тружenически живот и грижи. Рядко случайна усмивка озаряваше облака по тая сурова физиономия.

Аз и сега го гледам във въображението си, като ходи замислен из училищния двор с бавен и тежък ход, с бяло шаячево сако (един вид палто тогава) и широки панталони, които се махтареха на пусталите

му крака. Виждам го и в часове на духовен подем, в тържествени дни, когато пред хилядното множество държеше с младежки жар пламенни речи, с глас еклив, трепетен от вълнение.

Макар стар и болнав, той служеше още — по любов към делото на народната просвета и от нужда: той се бе разсипал по изданието на преведената от него Венелинова "Българска история", продал имотите си и пак останал длъжен.

Даскал Ботьо, добър елинист, ми даваше уроци по някаква гръцка книга с исторически разкази, която превеждахме в библиотеката. После урока той беседваше с учителите.

Често приказваше за сина си Тинка — в Калофер тъй изговарят Христовците — с тъга, угрижен, че е излязъл от него нехранимайко, от когото никаква помощ не може да очаква на старини. За такъв считаха Христя и калоферци и окайваха баща му. Никой тогава не можеше да подозира с каква нагла слава тоя скитник е щял да озари скромното почетно име на стария калоферски учител.

Един ден дойде твърде кахърен и ни каза:

— Знаете ли? Нашия халосник го изпъдили из Одеската гимназия!

По очите му светнаха сълзи.

Фингов и Съйков се помъчиха да го утешат, казаха, че не ще да е вярно известието, макар да бяха убедени, че е вярно... Това беше на 1865 година.

Подир това никой не дръзваше да му загатне за сина му: с това се бутваше болното място в сърцето му и той страдаше.

На другата година — след мене — Христо се завърнал в Калофер, сиромах, с дълга коса на руски студент и с революционни блянове в главата, които не криел. Главили го учител, но стоял такъв само два месеца: на празника на свети Кирил и Методий той държал пред народа слово за тяхната просветителна деятелност, па ненадейно се отбил от предмета си и като посочил богато натруфените и белосани калоферки там, извикал:

— Всеобща бедност и мрак! А я ги вижте тия как лъскат лицата им като калаисани сахани!

След тая дързост на устатия революционер той станал невъзможен в Калофер и баща му го изпратил за Влашко, за голямо облекчение на калоферските граждани и гражданки.

....

Даскал Ботьо не доживя до геройската смърт на сина си и заедно с целия народ да повтори с горда утеха на душата пророческите думи, с които се свършва неговото Прощаване:

Умря сюрмахът за правда,
за правда и за свобода.

* * *

Споменах по-горе Фингов и Съйков, двама от другарите, та да кажа две думи за тях.

Те не ми бяха учители или по-добре — бяха ми учители по одялването и опитомяването. Баща ми за това още ме прати там, за да мога да се поотъркам при по-събудените калоферци, да стана по-смел и по-общителен и да се отърва от непобедимата си дивота и свенливост. Но и в Калофер аз избягвах българите, не излизах цели дни и беседвах само с руси: тоест четях руски книги, затваряйки се в училищната богата библиотека, за голямо огорчение на Съйкова, който не можеше да ме изтегли навън да взема участие в разходките с весели младежи. И аз продължавах да дивея…

Фингов, възпитаник на московския университет, беше калоферец и класен учител. И като такъв той продължаваше да си остава руски студент от "шейсетте" години. Имаше сърце отзивчиво, вдадливо на великодушни увлечения, ходеше небрежно, обичаше разпалените словопрения по отвлечени въпроси, придружавани със силни ръкомаханета.

Не знаех човек по-жив, по-бърз, по-припрян. Той предаваше историята със страшно навъсен поглед и викаше яката като протогер, та цялото училищно здание трещеше и минувачите по улицата можеха да схванат уломки от урока му; мнозина се отбиваха в училищния двор, мислейки, че ставаше някаква караница между учителите. Въпреки това той рядко биеше: в калоферското училище аз заварих по-човеколюбиви отношения.

* * *

Павле Съйков, приготвителен учител и псалт, излязъл из академията на даскал Юрдана, от първия випуск, по хладност, въздържаност на характера и по флегма беше съвършена противоположност на горния.

Къс човек, той носеше дълго палто и дълга пръчка, верен на преданията на сопотското училище. Освен псалт той бе и стихотворец. Пишеше гладки стихове и ги четеше с тих, напевен глас. Аз ги слушах с голямо наслаждение. Ние живеехме с него в учителската стая, на долния кат. Често нощя в просъница аз отварях очи и го виждах, станал на леглото и по бели гащи, при свещ, че скрибуца с перото по една хартия, положена на коленете му, сегиз-тогиз броейки на пръсти нещо с тайнствен вид. Ние тогава трябва да сме наумявали сцената на Борис Годунов, когато постриженикът Гриша Отрепьев съзерцава от леглото със страхопочитание отца Пимена, пишущ летописа си…

* * *

След година и половина минах в Пловдив.

Пловдивската шестокласна гимназия по ред и плодотворна дейност беше най-прочутото учебно заведение в България. Тя беше тогава буйно огнище на просвета, разсадник на наука, духовна фабрика за учители и апостоли на народното свестяване. Покрай нея Пловдив стана първият културен център на България. Цариград беше главният й мозък, Пловдив беше малкият и пулсът на цяла Тракия.

Директор на това училище беше славният Яким Груев.

Това име имаше тогава силно обаяние. Познавах Груева само по това обаяние, по побългарената Сирота Цветана, която четях с наслада, и по училищните му песни, които пеехме в Сопот по изпитите. Груев минаваше за върховен познавач на литературния турски език и на арабския и персийския, които са главните елементи в него. Това го беше високо подигнало в очите на властите. По изпит в присъствие на мютесарифина и други турски големци той държеше турска реч на висок слог. Той даже беше автор на няколко турски песни, словословия на султана, които се пееха по училищата. Често беше викан в конака на мютесарифа, да обяснява тъмния смисъл на някои послания от Високата порта, даже да написва такива до нея. Влиянието му покрай това беше силно и турците при среща му отдаваха почтително темена.

Аз пръв път видях знаменития учител, когато баща ми ме доведе в кабинета му в гимназията. Видях един къс човек с тъмно, строго лице и остър взор, с черна турска брада. На стола му стояха книжки от Revue des deux mondes. Той беше късоглед и ме изгледа с примижаване, и стори ми се — надменно, пренебрежително; но после разбрах, че това беше обикновеният му начин на гледане по-долните от него. Изпитвах в присъствието му чувство на страхопочитание и силно се смутих. Той ме разпита какво съм учил.

Когато му изредих дългата върволица от високи и дълбоки науки, които съм погълнал в сопотското училище, той се хвана за брадата зачуден, като че искаше да каже на баща ми:

— Е, че тогава защо го водите? Той може да бъде мой професор!

После ме изгледа дълго, примижал, па каза:

— Вие ще постъпите в четвъртия клас.

Това решение ме обиди. Кога излязохме навън, аз изказах на баща си възмущението си. Той ми отговори студено:

— Ти си учил всичко там, ама, види се, не както трябва… Даскал Яким разбира по-добре от тебе де трябва да бъдеш, не бъди многознаен… Па тука първото нещо за мене е да се изтъщиш на гръцки и да се научиш на турски, че едно тескере не можеш да прочетеш още: даскал и поп няма да ставаш, а търговец като баща си.

Груев предаваше на по-горните класове турски език по турския

превод на Телемаха, а на долните — по Рисаале Ахляк, нравоучителна турска книжка. Класната стая кънтеше от високия му ясен глас, когато произнасяше напевно тържествено-витирватите и образни арабски фрази, които напояваха слуха със странната мелодия на музиката си. Той сам очевидно изпитваше наслаждение, вникнал в съкровените тайни на богатата азиатска реч.

Груев беше превъзходен преподавател и по българските предмети. Той се изразяваше ясно, точно, логично и малко сухо. Никога не повтаряше и не се запъваше. Той умееше да държи напрегнато вниманията, както и да пази достойнство, даже известна тежкост, в обноските си, избягвайки всяка свойщина с учениците.

Макар в четвъртия клас, аз обичах да му слушам уроците и в по-горните. Особено по всеобщата история. В тоя предмет аз бях влюбен и бях много чел по него. Еднаж той зададе въпрос на шестия клас:

— С кой мир се свърши Трийсетгодишната война?

Пита мнозина шестокласници, чака дълго време да отговори някой, но всички мълчаха. А мене отговорът беше в устата! Аз търпях, търпях, па най-после се не удържах, въпреки всичките усилия на волята си, и като се повдигнах, казах:

— С Вестфалския мир!

Па сам се смутих от тая си дързост и неуместна намеса.

Всички се извърнаха към мене с учудени лица. Груев издигна очи, изгледа ме полузажумял и каза:

— Да.

От тоя ден славата ми на непостижим авторитет по история порасте и гръмна из гимназията. Мнозина ученици от горните класове пожелаха да се запознаят с мене. Тогава се запознах и с Константина Стоилов, шестокласник, най-добрия ученик в гимназията, който обикновено се държеше тежичко и избягваше общение с ученици от по-долните класове.

По-после Груев при всяко подобно умълчаване на пети и шести клас търсеше ме с очи по задните чинове и ми извикваше:

— Ти, сопотлият, кажи!

Той все "сопотлия" ми викаше, било че ми не запомняше името, било че нехаеше да го произнесе.

И аз с отговорите си поддържах спечелената репутация.

Аз я имах обаче твърде лоша по математиката и по турския език: не можех нито една по-мъчна дробна задача да реша, нито един турски ред да прочета свястно.

Груев махна с ръка на мене и вече ме не извикваше по тия предмети.

Но затова пък учех с любов френския език.

* * *

Този език ми преподаваше учител Зафиров, както и гръцкия.

Той беше вече на години човек, със сухо, набърчено, студено лице, добросъвестен учител, но лишен от дарба на словото: той говореше бързо, неясно и спънато.

Тоя сериозен, почти мрачен човек, беше автор — кой би повярвал? — на една еротическа песнопойка: Гъсля. Тия любовни песни, подражание на гръцки, аз ги научих наизуст още като юноша заедно със Славейковите лирически песни от същото естество. Чудно е как в онова време на робство любовната и анакреонтическа поезия цъфтеше; тя се гълташе от стари и млади, от деца и моми. Бунтовните песни не бяха още изместили из обращение тая блудкаво-сантиментална поезия:

Ой, Ладо, Ладо,
момиче младо,
няма като тебе
друга хубавица…

въртяха ми се винаги в ума, с една безочлива упоритост тия стихове на Зафирова, когато гледах, че бъбли със спарушените си сухи устни и се питах, истина ли тоя строг, с великопостно лице човек, със суров и плах поглед, е могъл да бъде съчинител на тия лекомислени любовни каканижения?

Френския език той преподаваше сухо. По него аз сам си бях учител, като преведох с помощта на речника целия "Télémaque". Но по гръцки Зафиров преподаваше с усърдие, с явна любов. Възпитаник, мисля, атински, той с наслаждение се спущаше в неизбродния лабиринт на елинските глаголи, разкриваше ни тайните на елинското красноречие, обладавайки до съвършенство гръцкия изговор на титата и делтата.

Парцали от езика на Тукидида и Сократа и днес остават в ума ми и ми служат да учудвам някои почтени гърци с елинската си ученост, без да мога да си купя маслини в една гръцка бакалница във Варна…

* * *

Френския език заучих с успех само при Богдана Горанов от Карлово, завърнал се из Хайделберг, който взе тоя предмет от Зафирова. Богдан Горанов беше тогава момък "интересантен". При мургаво, приятно, с резки черти лице и жив младежки поглед, той съединяваше изящество в носията и обноските; от него вееше европейщина и светскост.

Той се улучи и с поетическа природа. С какво увлечение ни четеше Ламартиновите Méditation и песните на Беранже, ходейки бързо

назад-напред из класа, със светнал поглед, с паднали кичури от черна коса по челото! В захласа си той забравяше тогава нас и четеше за собствено удоволствие. После се сетеше и захванеше да превежда. Само че не бе свикнат с българския език, та намираше несполучливи думи. Така: humanité — човечество, човеколюбие, човещина — той превеждаше човешкост, и grandeur — големлик!… Това не беше, разумява се, un cas pendable, както казва Раблѐ — за мене беше важно френският език. Тук чрез Горанова пръв път бях запленен от френската поезия, по-добре — от музикалността на френската реч. Уви, не беше даскал Партений, който можеше да ми открие това нещо!… Аз се опивах от тия звукове, силни, звънливи, които се кръстосваха, сливаха, съчетаваха хармониозно, образувайки музикален ехтеж като клапите на пиано, пеещи някой вихрен Вагнеров мотив.

Беранже и Ламартин бяха първите френски поети, които разбрах и обикнах. За изпита Горанов ми даде да науча Беранжеровата хубава песен: La Sainte Нйlune. Безброй пъти съм си повтарял този поетически къс, упоителен за слуха и за душата на мъжествената звучност и образи от величава, мрачна фантазия:

Sur un volcan dont la bouche enflammée
jette sa lave á la mer, qui l'étreint,
parmi des flots de cendres et de fumée
descend un ange, et le volcan s'étaint.
Un noir démon s'élance du cratére:
— Que me veux tu, toi, resté pur et beau?
l'ange répond: — Que ce roc solitaire,
dieu l'a dit, devienne un tombeau.

Годините са изличили из ума ми останалите куплети, без да изличат впечатлението от мощния устрем и фантазия, що одухотворяват песента.

Тогава именно захванах да се опитвам в стихотворството и първият ми труд беше преводът на Беранжеровата песен: "La mère aveugle". Разумява се, стиховете ми нямаха ни просодия, ни мярка на звучност, ни ритми, понеже за такива считах думите само с еднакви букви на края: от тайните на даскал Партениевата пиитика нищо не бях разбрал!…

* * *

Последният ми учител само по турски език беше Ковачев (Никола) от Сопот.

Той ми стана случайно учител поради едно нещастно

обстоятелство, което ме изобличи в позорно невежество по тоя език.

Току-що се бях прибрал в Сопот през 1868 година, баща ми подаде една турска телеграма от пет думи, за да му я преведа, убеден, че съм дошъл от Пловдив по-учен от Иланоолу. Но какво беше смайването му, когато видя, че аз не бях в състояние нито да я прочета? Той ми каза тъжно:

— Ти си лапал мъглата в Пловдив, синко! Тоя телеграф е от Ковачева, когото сме викали от Ловеч за даскал тука и който обажда, че иде. Ти ще учиш при него турски!

И ето ме — пак станах ученик. С Никола Ковачев аз бях на равна нога и другарувах с него по разходки и "гуляи"-тая руска реч беше въведена в Сопот още от даскал Партения, — понеже бях вече мъж с поболи мустаци и с достойнство.

Момък пълен, белолик и хубав, с руса брадичка и насмешливи умни очи, твърде духовит, начетен и с всестранно развит ум, Ковачев беше още чудак и шегобиец, любител на виното, на песните и на лудориите. Произхождението му и обичливият му характер правеха да му се прощават от съгражданите му тия невинни слабости. Без да бъде свободолюбец, той беше волномислещ философ, враг на приличията и на обществените условности. Често през девет къщя се чуваше донесената из Ловеч любовна песен, която пееше в тяхната градина на моравата във весела дружина, при звънтящи чаши руйно вино:

Де си, гълъб, де?
Кой те облак скри?
Ревност ме яде,
ще ме умори.

По едно време гражданите взеха да се въсят за тия разпуснати обноски. Но Ковачев, верен на своите философски възрения за достойнството на човека и глупостта на предразсъдките и че той е учител само в училището, нехаеше и продължаваше да светува под благодатното родно небе. Те търпяха волномислието му, като ценяха прекрасното му знаене турския език и сладкопойното му псалтуване в черква, което не му пречеше да бъде явен безбожник отвън нея и да си пече пастърма в задните стаи на кръчмите през велики пости, четейки над мангала Ренана…

Един ден той се завърна от една кърска веселба и мина през улиците, воден от цигански тъпани и зурли, за да заяви своята равноправност с другите граждани. Тогава те съвсем се навъсиха и го прежалиха: той биде уволнен.

Естествено, че при тоя добродушен сибарит, който тъй ревностно преподаваше жизнерадостната Анакреонтова наука, аз, постоянен негов другар, още по-малко учех турски език… Той обаче беше превъзходен наставник в самото училище, надарен с жива

сладкодумна реч и с обич към делото си, работейки впрочем и той усърдно с райската пръчка…

Ковачев се помина по-после учител в Ловеч.

* * *

Той беше последният от учителите ми. Много малко успях да разправя за тях от онова, което сега се буди в паметта ми. Но аз се прострях и тъй дълго — аз ще съм казал всичко добро за тях, като кажа, че си ги спомням с жива симпатия и с дълбока признателност в душата — всички честни работници за народната просвета, заслужили ней по силите си, по умението и по темперамента си. Всичките са хвърлили с живото си слово един сноп лъчи в съзнанието ми, една кривачка благородни семена във възприемчивата и прясна почва на душата ми, обогатили са сърцето ми с едно добро чувство. Сполай им?

София, февруари 1901